

II. ABDÜLHAMİD'İN AFRİKA SİYASETİ

Arif Celal ÖZDEMİR

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Haziran 2017

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. ABDÜLHAMİD'İN AFRİKA SİYASETİ

Hazırlayan
Arif Celal ÖZDEMİR

Danışman
Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

AFYONKARAHİSAR 2017

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**II. Abdülhamid’in Afrika Siyaseti**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

21/06/2017

Arif Celal ÖZDEMİR

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı: Doç. Dr.

.....

Jüri Üyeleri: Prof. Dr.

.....

Yrd.Doç. Dr.

.....

Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans öğrencisi Arif Celal Özdemir'in "**II. Abdülhamid'in Afrika Siyaseti**" başlıklı tezi 21.06.2017 tarihinde saat 14.00'da Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca, yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

II. ABDÜLHAMİD'İN AFRİKA SİYASETİ

ARİF CELAL ÖZDEMİR

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Haziran 2017

Danışman: Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Sultan II. Abdülhamid, XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nin başında bulunmuş ve dış politika uygulamalarıyla bu döneme damgasını vurmuştur. II. Abdülhamid'in otuz üç yıllık saltanatı boyunca en başarılı olduğu yönü dış politikadaki uygulamalarıdır. Hükümdarlığı boyunca izlemiş olduğu denge politikası Osmanlı Devleti'ni bir nebze olsun rahatlatmıştır.

Padişahın dış politikadaki temel amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun barış içinde yaşamasını sağlamaktır. Sultan II. Abdülhamid parçalanmakta olan Osmanlı Devleti ve İslam dünyasının kurtuluşunu Müslümanların birleşmesinde görmekteydi. Sultan Panislamizm politikası çerçevesinde bu faaliyetlerini etkili bir şekilde sürdürmeye çalışmıştır.

Bu çalışmada Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği politikası bağlamında Afrika politikası ve bu bölgedeki faaliyetleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Afrika, geçmişte olduğu gibi günümüzde de çok önemli gelişmelerin yaşandığı bir coğrafyadır. Bugün dünyada sömürge olaylarının en fazla yaşandığı bölgelerden biri de Afrika'dır.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkileri ve politikaları hakkında birçok eser bulunmasına rağmen Afrika politikası hakkında pek eser bulunmamaktadır. Bu konuyu ele almamızdaki sebep, pek araştırılmayan II. Abdülhamid'in Afrika politikasını objektif bir şekilde okuyucuya aktarmaktır. Çalışmamızda Sultan II. Abdülhamid'in Panislamizm politikasına sıkça değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Afrika, Panislamizm, Dış Politika, Sömürgecilik.

ABSTRACT

II. ABDULHAMID'S AFRICAN POLITICS

ARİF CELAL ÖZDEMİR

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

June 2017

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Sultan II Abdulhamid was the Sultan of the Ottoman Empire during the final years of the 20th century and into the early years of the 21st century and struck this turning mark with his foreign policy implementations. He was most successful in the foreign policy implementations during his 33 year reign. The balance policy, which was followed throughout the reign, relieved the Ottoman State a bit.

The main purpose of the Sultan's foreign policy is to ensure that the Ottoman Empire lives in peace. Sultan II. Abdulhamid saw the breakdown of the Ottoman Empire and the liberation of the Islamic world in the union of the Muslims. The Sultan has tried to carry out these activities effectively in the framework of Pan-Islamism policy.

In this study of Sultan II Abdulhamid, in the context of Abdulhamid's Islamic Union policy, we tried to evaluate African politics and its activities in this region. Africa, as it has been in the past, is a land where important developments are experienced today. Africa is a region where colonial incidents are experienced the most frequently in the world today.

Although there are many works on the relations and politics of the ottoman state with other states, we could not find many writings about Abdulhamid's work on African policy. The reason why we consider this issue is to convey the objective of African politics, which is not well known, to the reader. We will frequently refer to the politics of the Ottoman Sultan's Pan-Islamism.

Key Words: II. Abdulhamid, Africa, Panislamism, Foreign Policy, Colonialism.

ÖNSÖZ

Anadolu'da küçük bir devlet olarak kurulan Osmanlı Devleti, zamanla etkin bir güç haline gelmiştir. XVII. yüzyıla kadar güçlü konumunu koruyan devlet zaman içerisinde zayıflamaya başlamış ve önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin elinde bulunduğu coğrafyanın stratejik konumu, yeraltı ve yerüstü kaynakları açısından zengin olması komşu ve gelişmiş güçlü devletlerin açık bir hedefi haline gelmesine neden olmuştur. XIX. yüzyılın başlarından itibaren yayılmacı siyaset izleyen Batılı devletlerin saldırılarına maruz kalan Osmanlı Devleti, gerçekleştirdiği ıslahat çalışmaları ve denge siyasetiyle varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.

Saldırıların giderek arttığı dönemde Osmanlı Devleti'nin başına geçen Sultan II. Abdülhamid kendisini bir sürecin içerisinde bulmuştur. II. Abdülhamid dış politika stratejisini denge politikası ekseninde oluşturmuştur. Ancak izlediği politika ilkesel olarak kolay şekilde tanımlanabilirken uygulama bakımından oldukça uğraş vericidir. II. Abdülhamid'in dış politikadaki ana gayesi, Osmanlı Devleti'nin barış ve refah içinde yaşamasını sürdürmektir. Sultan II. Abdülhamid parçalanmakta olan ve bütün Avrupa'nın göz diktiği Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu Müslümanların birleşmesi fikrinde görmekteydi. Sultan Panislamizm politikası çerçevesinde faaliyetlerini etkili bir şekilde sürdürmeye çalışmıştır. Çalışmamızda Sultan II. Abdülhamid'in Afrika'daki politik faaliyetleri incelenmiştir.

Çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen hocam Sayın Doç. Dr. Gürsoy Şahin'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yapıcı eleştirilerde bulunan hocalarım Prof. Dr. Ahmet Ali Gazel ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih Erkek hocalarıma da şükranlarımı sunarım.

Afyonkarahisar-2017

Arif Celal Özdemir

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAY	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR.....	xi
KAYNAKLARA DAİR	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN AFRİKA POLİTİKASINI ETKİLEYEN OLAYLAR

1. II. ABDÜLHAMİD'İN ŞAHSİYETİ VE POLİTİK ANLAYIŞI9
2. II. ABDÜLHAMİD'İN SİYASİ ORTAMI DEĞERLENDİRMESİ13
3. OSMANLI DEVLETİ- AFRİKA SİYASİ İLİŞKİLERİNE GENEL
BAKIŞ
4. II. ABDÜLHAMİD'İN AFRİKA'YA BAKIŞI20

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN İSLAM BİRLİĞİ'NE YÖNELİK POLİTİKASI

1. II. ABDÜLHAMİD'İN İSLAM BİRLİĞİ'NE YÖNELİK POLİTİKASI
VE AFRİKA
2. II. ABDÜLHAMİD'İN İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASI İZLEMESİNİN
NEDENLERİ
3. ÜLKE GENELİNDE PANİSLAMİST FAALİYETLER29
3.1.SOSYAL DAYANIŞMAYI GERÇEKLEŞTİRME FAALİYETLERİ ..29

3.2.TARİKATLARIN ÖNEMİNİN ARTIRILMASI.....	30
3.3.DİN ADAMLARINA VERİLEN DEĞERİN ARTMASI	31
3.4.DİNİ KİTAPLARA VE YAPILARA VERİLEN ÖNEMİN ARTMASI	32
3.5.İÇKİ SATIŞININ YASAKLANMASI VE AHLAKI KORUYUCU TEDBİRLER	33
3.6.İDARİ ALANDAKİ ETKİNLİKLER	34
3.7.DEVLET MEMURLARININ DURUMU	34
3.8.MALİ DURUM	35

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFRİKA'DA OSMANLILAR VE SÖMÜRGEÇİ GÜÇLER

1. CEZAYİR-TUNUS	36
1.1. FRANSA'NIN TUNUS'U İŞGALİNE KADAR II. ABDÜLHAMİD TARAFINDAN GELİŞTİRİLEN OSMANLI-AFRİKA SİYASETİ	40
2. İNGİLTERE'NİN MİSİR'İ İŞGALİ	44
2.1. İNGİLİZ YAYILMACILIĞINA KARŞI TEDBİRLER	51
3. OSMANLI-FAS İLİŞKİLERİ	52
4. AFRİKA'DA SÖMÜRGEÇİLİĞE KARŞI OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ	56
5. KUZEY AFRİKA'DA İSLAM BİRLİĞİ'NE YÖNELİK FAALİYETLER	57
6. GÜNEY AFRİKA'DA İSLAM BİRLİĞİ'NE YÖNELİK FAALİYETLER	64
SONUÇ	70
KAYNAKÇA	72
EKLER	83

KISALTMALAR

a.g.e: adı geçen eser

a.g.m: adı geçen makale

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

bkz: bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

DİA.: Diyanet İslam Ansiklopedisi

Haz.: Hazırlayan

İA.: İslam Ansiklopedisi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

nr.: numara

s.: sayfa

sy.: sayı

TTK: Türk Tarih Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

yay.: yayınlayan

Y.A.HUS. : Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Y.E.E. : Yıldız Esas Evrakı

Y.MTV. : Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.PRK.AZJ. : Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

Y.PRK.BŞK. : Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı

Y.PRK.EŞA. :Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve
Ataşemiliterlik

Y.PRK.HR. : Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı

Y.PRK.MK. : Yıldız Perakende Evrakı Mufettişlikler ve Komiserlikler
Tahriratı

Y.PRK.MYD.: Yıldız Perakende Evrakı Yaveren ve Maiyyet-i Seniyye
Erkan-1 Harbiye Dairesi

Y.PRK.TKM. : Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-1 Ecnebiye ve Mabeyn
Mütercimliği

KAYNAKLARA DAİR

Sultan II. Abdülhamid'in Afrika'da İslam Birliği'ne yönelik faaliyetleri hakkında yapılacak araştırmalarda; araştırmacıların kaynak bulma konusunda sıkıntı çekeceği muhtemeldir. Sultanın dış politikası hakkında bilgi veren kaynaklar Afrika ile daha az bilgi vermektedir. Bu yüzden Sultan II. Abdülhamid'in Afrika'daki faaliyetlerinin bir kısmı karanlıkta kalmıştır. Fakat II. Abdülhamid'in Afrika'daki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler elde edebileceğimiz en zengin kaynak Osmanlı Arşiv belgeleridir. Yine yabancı kaynaklar vasıtasıyla ve günümüz tarihçilerinin incelemeleriyle, II. Abdülhamid'in gerek dış politikası ve gerekse izlemiş oluğu siyasete iten nedenler hakkında önemli bilgiler elde etmek mümkün olabilmıştir.

Sultan II. Abdülhamid ile ilgili arşiv kaynaklarını incelediğimizde; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Yıldız evrakı arşiv belgeleri, Afrika'daki olaylar hakkında önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri arasında yer alan Yıldız evrakları bu konularda araştırmacılara önemli bilgiler sunmaktadır.

Arşiv belgeleri yanında Tahsin Paşa'nın siyasi hatıraları¹ o dönemle ilgili birinci ağızdan yazıldığı için konumuzla ilgili bazı olayları daha iyi anlayabilmek için önem arz etmektedir.

Konumuzla ilgili Cezmi Eraslan'ın yazmış olduğu *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* adlı eser, Sultanın dış politikası hakkında, ülkeler arası ilişkiler ve İslam Birliği adı altında yapılan faaliyetler hakkında bilgi vermesi bakımından araştırmacılara fayda sağlayacak mahiyettedir². Yine İhsan Süreyya Sırma'nın, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*³ adlı eseri Sultanın özellikle Kuzey Afrika'daki panislamist çalışmaları hakkında bilgi sahibi olmamızda yarar sağlamaktadır.

¹ Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s.9.

² Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, s.16.

³ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 1994, s.11.

II. Abdülhamid'in dış politikasını ve döneme ait bazı önemli olayları anlatan Vahdettin Engin'in yazmış olduğu *II. Abdülhamid ve Dış Politika*⁴ adlı eserde önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Afrika'da ilk siyasi münasebetlerini ele alarak geniş bir şekilde Osmanlı'nın Afrika siyaseti ve Sultanın İslam Birliği düşünceleri hakkında bilgi veren Muhammed Tandoğan'ın *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*⁵ adlı eser özellikle Güney Afrika'daki İslami faaliyetler hakkında son yıllarda yazılmış detaylı bir eserdir.

Afrika denilince akla Ahmet Kavas'ın makaleleri ve *Osmanlı-Afrika İlişkileri*⁶ hakkında yazmış olduğu eser gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ilk ilişkileri ve bundan sonraki süreci konu alan ve özellikle sömürgeci güçlere karşı Osmanlı Devleti'nin tutumunu ele alması sebebiyle, araştırmacı ve okuyucular için önemli bir eserdir.

Yine bir diğer önemli kaynak ise Ahmet Uçar'ın *140 Yıllık Miras Güney Afrika'da Osmanlılar*⁷ adlı eseridir. Bölgeyi belirli bir süreç içerisinde inceleyen ve Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki faaliyetlerini detaylı şekilde konu edinen değerli bir yapıttır.

II. Abdülhamid'in gerek şahsiyeti gerek tahta geçtiğinde Osmanlı Devleti'nin genel durumu ve İslam Birliği siyaseti hakkında yapılan faaliyetler hakkında detaylı olmasa da birçok eser ve makalelerden faydalı bilgilere ulaşılmıştır.

⁴ Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s.13.

⁵ Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s.2.

⁶ Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul 2006, s.11-12.

⁷ Ahmet Uçar, *140 Yıllık Miras Güney Afrika'da Osmanlılar*, Tez Yayınları, İstanbul 2000, s.17.

GİRİŞ

1. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ ÖNCESİ SİYASİ DURUM

Sultan Abdülaziz'in tahta çıktığı günlerde Osmanlı Devleti'nin durumu oldukça sıkıntılıydı ve gün geçtikçe daha kötüye gidiyordu. Mali buhranlar son haddine varmış, Karadağ isyanı ise savaş noktasına gelmişti. Büyük bir karışıklık içinde olan farklı bir yerde Hersek eyaletiydi. Sultan Abdülaziz'in Tanzimat'tan vazgeçebilme ihtimalinden endişe duyan Avrupa Devletleri, bunları bahane ederek Osmanlı yönetimi üzerinde baskılarını artırarak sürdürmeye devam etmekteydi⁸.

Sultan Abdülaziz tahta çıktıktan birkaç gün sonra bu kaygıları ortadan kaldırmak için bir ferman yayınlamıştır. Sadrazama hitaben yazılan bu ferman Bâb-ı Âli'de merasimle kamuoyuna bildirilmiştir. Sultan Abdülaziz, fermanında Tanzimat'a devam etmek istediğini belirtmiş ve buna delil olmak üzere eski hükümeti aynen görevinin başında tuttuğunu, özellikle devletin mali itibarının iadesi, ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün tebaanın adli eşitlikten faydalanması gereğini beyan etmiştir. Bu fermanla, batılı büyük devletlerin Tanzimat konusundaki endişelerinin kısmen de olsa ortadan kalkması sağlanmıştır.

Avrupa Devletleri, 1867'de ilk defa bir Osmanlı Devleti Sultanını ağırlamıştı. Fransa İmparatoru III. Napolyon'un ve İngiltere Kraliçesi Victoria'nın davetleri üzerine Sultan Abdülaziz 21 Haziran 1867'de İstanbul'dan yola çıkmıştır. Sultan Abdülaziz'in bu gezisi genel bir barışın sağlanmasında önemli bir husus teşkil etmiştir. Ancak Batılı Devletlerin destek ve himayesine güvenen isyancılarla yapılan mücadele ve müzakereler sonucunda 1867'de Romanya'da Karol'un prensliği tanındı; Osmanlı Devleti ordusunun Sırbistan kalelerinden çekilmesi kabul edilmiştir. Girit'in Yunanistan'a bırakılması ise kabul edilmemiştir⁹.

1875 yılında vuku bulan Hersek isyanı Bosna'da da görülmüştür. Rusya, Sırbistan ve Karadağ, isyancıları desteklemekten geri kalmamışlardır. Rusya

⁸ Refik Özdek, *Türklerin Altın Kitabı*, C.IV, Tercüman Yayınları, Ankara 1997, s.251-252.

⁹ Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2003, s.34.

Devleti'nin Balkanları ele geçirmesini istemeyen Avusturya Devleti'nin hazırladığı ıslahat projesi, isyanın Bulgaristan'da görülmesine zemin hazırlamıştır. 13 Mayıs'ta Berlin Memorandumu'yla büyük devletler Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale kararında hemfikir olmuşlardır¹⁰.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilme konusunun görüşülmesi için, Paşa Limanı'nda 26 Mayıs 1876 günü toplanan kumandanlar arasında tekrar bu konu görüşülmüştür. 31 Mayıs 1876 olarak kararlaştırılmıştır. Fakat beklenmedik bazı olaylar sebebiyle 30 Mayıs tarihine çekilmesine karar verilmiştir¹¹. 30 Mayıs 1876 günü Dolmabahçe Sarayı kuşatılarak, saray kontrol altına alınmıştır. Yeğeni Sultan V. Murad'a bir mektup yazarak kendisinin teçhizatlandığı ordunun ve donanmanın ihanetine uğradığını, bundan ders çıkarması gerektiğini bildirmiştir.

Sultan Abdülaziz'in bir darbe sonrasında tahttan indirilmesinden sonra yerine tahta V. Murad geçerek Osmanlı yönetiminde yeni bir dönem başlamıştır. Fakat akli dengesinin padişahlık yapamayacak derecede olması sebebiyle üç ay sonra Sultan tahttan indirilmiştir (31 Ağustos 1876). Aynı gün Anayasaya dayalı meşruti bir idare sistemi kurmak isteyen ve bu sebepten Sultan Abdülaziz ile V. Murad'ı tahttan indiren Midhat Paşa ve arkadaşlarıyla anlaşan Sultan II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876 Perşembe günü Osmanlı Devleti tahtına geçmiştir¹².

2. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ GENEL DURUM

II. Abdülhamid tahta çıktığında kendini ateş çemberinin tam ortasında bulmuştur. Osmanlı Devleti idarecilerinin fikirleri ise, Osmanlı Devleti'nin meşruti düzene geçmesiyle Avrupa Devletleri'nin siyasi baskısını azaltacağı yönündeydi¹³.

Bir avuç adam ile tahtından indirilmiş amcası Sultan Abdülaziz'in uğradığı talihsizliğinden oldukça etkilenen Sultan II. Abdülhamid imparatorluğun üstüne toplaşan her türlü tehlikeye karşı koyabilmesi için gereken önlemleri almaya

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK, Ankara 1988, s.3-4.

¹¹ Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1984, s.61-65.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, TTK, Ankara 1988, s.650.

¹³ Levon Panos Dabağyan, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s.16.

başlamıştır. Öncelikle sadaretin otoritesini artırmayı düşünmeli ve ülkenin ilim ve sanat alanında gelişimini sağlamalı ve toplumda sakin bir ortam sağlayarak memlekette huzur ve refahı yerleştirebilmeli ve gerekli olan doğal bir memleket haline getirmeyi amaç edinmelidir¹⁴.

Genel bir ifadeyle durumu özetleyecek olursak, II. Abdülhamid'in tahta çıktığı süreçte devletin durumu iç açıcı bir durumda değildi. Devlet bu problemleri çözemediği gibi gün geçtikçe problemler daha da artan bir durum alacaktı¹⁵.

II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu şu şekilde belirtir; *“hazine borç içindeydi. Tanzimat'tan beri her şeyimizi Avrupa Devletleri'nden getirtir olmuştuk. Ülkede kurulmuş birkaç fabrika da kapanmak üzereydi. Yol yoktu, haberleşme ise giderek güçleşmişti. Kadroların bir kısmı ise azınlıkların elindeydi. Avrupa Devleti'ndeki elçiliklerimizde Rum soyundan memurlar vardı ki, bazıları Yunanistan'a hizmet etmeyi Osmanlı Devleti'ne hizmetten öte tutuyorlardı. Bir şey daha vardı; dünya da yalnızdık. Düşman vardı fakat dost yoktu. Düşman her zaman müttefik bulabilmekte, hilal her zaman yalnız kalmaktaydı¹⁶”.*

Sultan II. Abdülhamid, ekonomik alanda önceki dönemlerden gelen dış borçları temizlemeye çaba sarf etmişti. Sultan başa geçtiğinde yıllık anapara ve faiz ödemeleri devletin normal gelirlerinin yarısını geçen bir durumdadır¹⁷. II. Abdülhamid, devlet gelirlerinin artırılması için gerekli gördüğü alanlarda özellikle ziraat ve hayvancılığın geliştirilmesi ve ıslah edilmesi için gerekli tedbirleri almaya gayret etmiştir. Her şeyden önce hayvan türlerinin ıslah çalışması ve ziraatın gelişmesi için teknolojinin uygulanması gerektiği belirtilmiş, yeraltı kaynaklarının da

¹⁴ BOA, Y.PRK.TKM., 43/55 Sayfa 1-2; bkz: **Ek 1**.

¹⁵ Necmettin Alkan, “Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, C.IV, Kayseri 2011, s.97.

¹⁶ İsmet Bozdağ, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri Belgeler ve Resimlerle*, Kervan Yayınları, İstanbul 1975, s.78.

¹⁷ Cezmi Eraslan, “II. Abdülhamid ve Siyaseti: Türkiye Nasıl Kurtulur ?”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, TTK, C.I, Ankara 2014, s.20.

gerekli şekilde değerlendirilmesi için altyapının bir an önce hazırlanması gerektiğini vurgulamıştır¹⁸.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumlardan biri de misyonerlik faaliyetlerinin yıkıcı etkilerine karşı koymaktır. Misyoner örgütlerinin faaliyetlerini engelleme noktasında Avrupalı ülkelerle karşı karşıya gelmenin yanlış bir stratejik hata olduğunu gören II. Abdülhamid, devlet ricalinin sunmuş olduğu raporlar doğrultusunda farklı bir yaklaşımla meseleye yaklaşmıştır. II. Abdülhamid'e göre, bu meselede galip gelebilmek için en iyi yol misyoner örgütlerin açtıkları kurumlar kadar başarılı hizmet verecek o tarzda kurumlar açıp hizmet vermektir. Bunun sonucunda hem yabancı devletlerin yıkıcı, zarar verici politikalarıyla mücadele etmemiş olacak, hem de ülkenin ilerlemesi yolunda gerekli adımlar atılmış olacaktır¹⁹.

Her alanda buhran yaşayan Osmanlı Devleti içişlerine müdahale edilmemesi amacıyla Kanun-ı Esasi'nin bir an önce ilan edilmesi düşüncesindedir. Sonuç olarak Kanun-ı Esasi ile birlikte Meşrutiyet'te 1876 yılında ilan edilmiştir²⁰. Bunun sonucunda II. Abdülhamid Tanzimat'ın son, meşrutiyetinde ilk sultanı olmuştur²¹.

Osmanlı ile Avrupa'nın XIX. yüzyılda politik ve mali anlamda menfaatleri ve çıkarları benzerlik göstermesinden dolayı Osmanlı Devleti varlığını bir müddet daha devam ettirmiştir. Bu durumun sebepleri olarak; büyük devletler arasında çekişme, çıkar çatışmaları ve Osmanlı yönetiminin diplomatik anlamda gösterdiği etkiler bariz şekilde görülmektedir²².

Bu sıralarda Balkanlarda vuku bulan olaylar karşısında sessiz kalmayı tercih eden İngiltere'nin yeniden Rusya'ya karşı tavır takındığı görülmüştür. Rusya, Balkan civarında yapılmasını talep ettiği reformlar için yeniden bir konferans toplanmasını

¹⁸ Ahmet Tabakoğlu, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi İktisadi Yapı", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.I, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.202.

¹⁹ Gülbadi Alan, "Sultan II. Abdülhamid'in Hıristiyan Misyonerleri ve Kurumlarını Denetleme Gerekçeleri ve Maruz Kalınan Tepkiler", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.210.

²⁰ Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-i Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.27-39.

²¹ A. Hamid Ongunsu, "Abdülhamid II", *İslam Ansiklopedisi*, C.I, MEB, İstanbul 1940, s.80.

²² Tabakoğlu, *a.g.m.*, s.117-178.

istemiştir. Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın bu isteğine olumsuz karşılık vermesi üzerine 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan edilmiştir²³. 31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne Mütarekesi ile savaşa son verilmiştir.

İngiltere ve Avusturya'nın araya girmelerine rağmen engellenemeyen savaşta, Osmanlı Devleti ağır bir yenilgi almıştır. 3 Mart 1878 tarihli ağır şartlar muhteva eden Ayastefanos Antlaşması Osmanlı yönetimine imzalamak zorunda bırakılmıştır. Osmanlı Devleti bunun üzerine Rusya'nın elde ettiği kazanımlarından rahatsızlık duyan Avrupa Devletleri'nden yardım isteme yoluna giderek denge siyasetinden faydalanma içerisine girecektir. Bu antlaşmaya en çok İngiltere ve Avusturya'nın tepkisi olmuştur. Avusturya Devleti, Rusya Devleti'nin kendisiyle yapmış olduğu antlaşmayı ve ülke menfaatlerinin dikkate alınmadığı düşüncesine sahiptir. İngiltere Devleti de Osmanlı Devleti siyasetinde değişikliğe giderek toprak bütünlüğünden yana bir tavır takınmayı bırakıp kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmiştir. Osmanlı topraklarına kendisinin yerleşmesi gerektiği kanısındadır²⁴.

İngiltere ile Avusturya'nın Rusya'ya baskı yapmasıyla antlaşmadaki bazı maddeleri kendi çıkarları doğrultusunda değiştirme gayreti içerisine girdikleri görülmüştür. İngiltere'nin savaş kartını masaya koymasıyla Rusya anlaşmaya yanaşacağını bildirmiştir. Çeşitli görüş alışverişinden sonra da Osmanlı Devleti Berlin Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalacaktır²⁵.

Avrupalı Devletler yapılan bu anlaşma ile bölgedeki ve Osmanlı üzerindeki çıkarlarını sürdürmeyi amaçlamışlardır. Osmanlı Devleti Avrupalı Devletlerin desteğinden faydalanılamaması sebebiyle büyük bir oranda toprak kaybetmiş, bunun neticesinde de Osmanlı idarecileri farklı arayışlara yönelmişlerdir.

II. Abdülhamid Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünden yana tavır almadıklarını bu devletlerin kendi menfaatleri doğrultusunda hareket

²³ Karpas, *a.g.e.*, s.72.

²⁴ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.523-526.

²⁵ Gül Tokay "Ayastefanos'tan Berlin Antlaşması'na Doğu Sorunu", *Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç*, 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK, Ankara 1999, s.190-197.

ettiklerini anlamıştır. Balkanlarda yaşayan bir takım unsurların da aynı düşüncede oldukları da yaşanan gelişmelerden belliydi²⁶.

Bu süre içerisinde Osmanlı Devleti'nin dış politikada ana gayesi dışarıdan müdahaleyi an aza indirerek, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun düzelmesine zemin hazırlamak, dış politikasını barış ve huzur içinde yürütebilmektir. Osmanlı yönetiminin iç ve dış politikada birlikteliği sağlayarak ülkeyi içinde bulunduğu durumdan çıkarmayı hedefledikleri görülmektedir²⁷.

Sultan II. Abdülhamid bu gayesine ulaşabilmek için alışılmışın dışında farklı bir siyaset tarzı benimsemiştir. Dış politikada, ülkeler arası denge politikasını oluşturmaya çalışmıştır²⁸. Özellikle uluslararası münasebetlerde denge unsuru olarak gördüğü Almanya ile askeri ve siyasi olarak ciddi yakınlaşma içine girmiş, en çekindiği ve endişe ettiği ülke ise İngiltere olmuştur²⁹. Balkan devletlerin yayılcı siyasetine karşı bu politikasını uygulayarak, onlar arasındaki çatışmalardan yararlanma yoluna giderek devletin varlığını uzatmıştır. Almanya ile yakınlaşma içine girilirken diğer yandan da Panislamizm ilkesi çerçevesinde Müslüman halkla olan ilişkilerde yeni açılımlar getirmiştir. Panislamizm niteliğine yönelik çalışmalarındaki genel yaklaşımın aksine devri Hamidiye'nin Batılı şarkiyatçıların ifadelerinin aksine Cava'dan Çin'e, Hicaz'dan Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir coğrafya içinde panislamist siyasetin etkili bir şekilde sağlandığını söylemek mümkün değildir³⁰. Ayrıca Sultan durumunu şöyle ifade eder; "*İslamiyet bağlarını kuvvetlendirmeye çalışmalıdır. Çin'deki Hindistan'daki, yani bütün dünyadaki Müslümanları birbirine yaklaştırmakta fayda vardır*³¹". Bu açıklaması net bir şekilde Sultan II. Abdülhamid'in panislamist fikrini ortaya koymasını bakımından önemlidir.

²⁶ Cevdet Küçük, "*II. Abdülhamid'in Dış Politikası*", Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II), İstanbul 2000, s.115; Tokay, *a.g.m.*, s.201-202.

²⁷ Selim Deringil, "*II. Abdülhamid'in Dış Politikası*", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.304.

²⁸ Küçük, *a.g.e.*, s.149.

²⁹ M. Metin Hülagü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2003, s.18-19.

³⁰ Namık Sinan Turan, "*Panislamizm Ekseninde II. Abdülhamid Diplomasisinin Uzakdoğu Asya Misyonu*", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.65-66.

³¹ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev: Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.288.

Sultan, çevresine kendilerinden faydalanabileceği kişileri toplayarak, bunları düşmanlarına karşı kullanmada oldukça başarılı bir devlet adamıdır. Rusya'ya karşı Tatar, Moğol, Gürcü ve Çerkez göçmenlerini kullanmış, İngiltere'ye karşı ise büyük Arap bilgini Şeyh Ebu'l-Hüda'yı, Darfur ve Sudan şeyhlerini kullanarak elinde bir güç oluşturmuştur. Yine Panislamizm deyince akla gelen Cemaleddin Afgani'yi de Hindistan'da İngilizlere karşı sahneye çıkarmıştır. Afgani'nin görevi, İngiliz yönetimine karşı propaganda yapmaktır³².

Sultan II. Abdülhamid, Rusya Devleti'nin izlemiş olduğu Panislavist politikaya karşı Panislamizm siyasetini takip etmiştir. Benimsediği bu politikayı sadece Ruslara karşı değil her bölgede icra etme gayreti içindedir. II. Abdülhamid kendinden önceki padişahların halifelik gücünü yeterince kullanamadıklarını düşünmüş, özellikle Müslüman topluluklar üzerinde nüfuz sahibi olabilmek için İslam Birliği (Panislamizm) politikasını kullanarak etkili olma içerisine girmiştir³³.

Sultan II. Abdülhamid'e göre din, birlik ve dayanışmanın temelini oluşturduğu kadar itaat ve sadakatin esasını oluşturmaktadır. Bu noktada hilafet kurumu Müslüman tebaanın devlet ve saltanata bağlılığını sağlama da eşsiz bir vasıta olarak görülmüştür³⁴.

Halifelik makamını II. Abdülhamid'in etkili şekilde kullanması, dış politikada Osmanlı Devleti'nin aktifliğini artırdığı gibi birtakım güçleri Osmanlı Devleti'ne karşı bir araya gelmelerine engel oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde başlayan "Osmanlılık" ilkesinden uzaklaşıp İslam Birliği (Panislamizm) anlayışına geçtiği açıktır. II. Abdülhamid'in, başta Mısır ve Hindistan olmak üzere halkı Müslüman olan ülkeleri sömürgeleştiren İngiltere Devleti'ni, halifeliğin maddi ve manevi nüfuzunu kullanarak Müslümanları isyana teşvik edebileceğini söyleyerek sömürgeci güçleri hizaya sokma gayreti içine girmiştir.

³² Mim Kemal Öke, *Saraydaki Casus Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991, s.131.

³³ İhsan Süreyya Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, s.11.

³⁴ Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s.23.

Osmanlı Devleti'nin bir süre sonra İngiltere ile ilişkilerinin bozulması ve Panislamizm anlayışının giderek belirginleşmesi, Osmanlıların Hindistan Müslümanlarına yaklaşımında kendisini gösterecektir³⁵.

Avrupalı Devletlerin sömürgeci altında bulunan Müslüman topluluklarla ilişki kurma gayreti içine giren II. Abdülhamid, manen de olsa onları İstanbul'a ve kendisine bağlamaya çalışmıştır. Arabistan'ın merkezi bölgesi Yemen'de Osmanlı Devleti yönetimi, ancak kabile şeyhleri ve ileri gelenleri çeşitli hediyelerle veya son zamanlarda halifenin huzuruna çıkma şerefi ile taltif edip böylece bağlılıklarını artırmaya çalışmışlardır. Özel yetiştirilmiş misyonerleri ve politikacıları ile İngilizler Halifeliğin yani İslam âleminin dini reisliğinin Mekke Şerifi'ne ait olduğunu, halifelik hakkını Osmanlı Devleti'nden alabilmesi yolunda siyasi, askeri ve mali destek verebileceği propagandasını yürütmekteydi. Osmanlı Devleti, Yemen'de asi Emirlerle uğraşırken, İngiltere nüfuzunu iç bölgelere kadar genişletme fırsatı bulmaktaydı. Bu esnada sömürgeci Hristiyan Avrupa Devletleri'ni, en çok endişelendiren Panislamizm'in en görkemli eseri olarak nitelendirilen ve neticelendirilen Hamidiye-Hicaz demiryolu projesi zikre değer, neredeyse tek örnektir.

İngiliz tarihçi Arnold Joseph Toynbee, Panislamizm'in, İslam toplumunu harekete geçirmedeki güçlü etkisine ve Batı emperyalizminin sömürgelerdeki hâkimiyetini sona erdirmede büyük bir tehdit unsuru olduğunu ifade etmiştir. II. Abdülhamid'in izlediği İslam Birliği politikası temel aldığı devleti kurtarmakta başarılı olamamışsa da devletin ömrünü uzatma konusunda başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin ideolojik akımı olan milliyetçiliğin Araplarda yavaş ilerlemesinde bu politikanın etkisi yadsınamaz³⁶.

³⁵ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, C.I, Kayseri 2011, s.284.

³⁶ Jacob M. Landau, *İslam Birliğinin Sağlanmasına Yönelik Çabalar*, Çev: Pelin Fidanoğlu, Türkler, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.135.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN AFRİKA POLİTİKASINI ETKİLEYEN OLAYLAR

1. II. ABDÜLHAMİD'İN ŞAHSİYETİ VE POLİTİK ANLAYIŞI

II. Abdülhamid 1842'de doğmuştur. Babası Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiş olan Sultan Abdülmecid, annesi ise Tir-i Müjgân Kadın Efendi'dir. Sultan on bir yaşında iken annesini kaybetmiştir. Babası Sultan Abdülmecid, Piristü Kadın Efendi'yi Abdülhamid'e analık yapması için görevlendirmiştir. Şehzade Abdülhamid, Piristü Kadın Efendi tarafından ihtimamla büyütülmüştür. II. Abdülhamid henüz on dokuz yaşında iken babası Sultan Abdülmecid'i kaybetmiştir. Böylece çok genç yaşta iken anne ve babasından yoksun kalmıştır. Bu durumun Sultanın şahsiyetinin oluşmasında kaçınılmaz bir etki yaptığı muhakkaktır. Esas itibariyle içine kapalı bir çocuk olmakla beraber, anne ve baba desteğinden mahrum olması onu kendi kendine yeterli olma ve kendini yetiştirmesine sebep olacaktır. Yılmaz Öztuna onun için; *“bir iki parça şiirde yazan II. Abdülhamid, sonradan İttihatçıların propaganda ettikleri gibi cahil değil İttihatçıların hemen hepsinden daha bilgiliydi”*. Sultan Abdülhamid muntazam ve devamlı okumak suretiyle bilgisini devamlı takviye etmişti” der. Basına ilgisi ise özeldi. Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkâr gibi yerel gazeteler ile Tatar ve Çaylak gibi dergilerin müdavimiydi³⁷. Dış, hatta iç politikadan uzak tutulan ve yabancı temsilcilerle temaslarına imkân verilmeyen bütün şehzâdeler gibi II. Abdülhamid'in de dış politikayı takip etme vasıtası basın olmuştur³⁸.

Şehzadeliği boyunca İstanbul'daki yaşamını saray ortamlarından ve sefahatinden uzak geçirmeyi tercih ederek Maslak Köşkü'nde oturmuştur. Fırsat buldukça Tarabya'daki çiftliğine gitmiş, burada yabancı kişilerle görüşmüştür. Aynı zamanda Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Türk aydınlarıyla yakınlığı da bilinmektedir³⁹.

³⁷ Samiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, C.III, Damla Yayınevi, İstanbul 1976, s.34.

³⁸ Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, Gür Yayınları, İstanbul 1987, s.43.

³⁹ Levon Panos Dabağyan, *Osmanlı Ermenileri ve Bir Devrin Anatomisi Bilinmeyen II. Abdülhamid Han II*, Yedirenk Yayınları, İstanbul 2015, s.198.

II. Abdülhamid küçük yaşlardan itibaren politikayla ilgilenmiş, şehzade olduğu dönemlerde sarayın dışına çıktığı zaman statü sahibi yöneticiler ve yabancılarla diyalog halinde olmuş devletin sorunları üzerine kafa yormuştur⁴⁰. Bu konuda Yılmaz Öztuna şöyle demektedir; “*Tanzimat rejimine inanmıştı. Dedesi II. Mahmut’a hayrandı. Onun ve Reşit Paşa’nın imparatorluğu dağılmaktan, Türkistan ve Kafkasya’ya dönüşmekten kurtardıklarını biliyordu. Bu konuları iyi incelemişti. Reşit Paşa gibi devletlerin dengesiyle oynamak, bu dengenin içine girmek fikrindeydi. Bütün Avrupa Devletleri böyle yaşıyorlardı. Osmanlı’da bir inifratçı bir politika takip edemezdi. Dış politikaya öylesine meraklı ve istekliydi. Dünya’da geçen her şeyi öğrenmek ister, yabancı basını günü gününe takip ederdi*”⁴¹. Yine aynı kaynak şöyle devam eder. “*Sultan Abdülhamid’in en büyük prestij unsuru ne maarif ne de imandır. Fakat dış politikadır. Dış Politikada dahi olduğu en düşman yazarlarca da itiraf edilmiştir*”⁴².

Sultan II. Abdülhamid saltanatı süresince ülkesine mutlak hâkimiyeti sağlamış ve yaşanan her olaya hemen hemen nüfuz etmiştir. Sultanın bu etkisi dünya gündeminde ve Avrupa siyasetinde geniş yankı bulmuştur. Yabancı devletlere olduğu gibi kendi vezirlerine karşı da direnebilen onları alt eden kabiliyetli bir devlet adamlığı sergilemiştir. İç ve dış düşmanları Sultan II. Abdülhamid’in ölümünden sonra onun hakkında doğru olmayan bilgiler uydurmuşlardır⁴³.

Sultan II. Abdülhamid, uluslararası siyasette deneyim sahibi olmuş ve onun bu deneyimleri tarihsel bir süreç içerisinde yerini günümüze kadar korumuştur. Sultan II. Abdülhamid’in şahsiyetine ve dış siyasetine yön veren önemli bir olayda amcası Sultan Abdülaziz ile Avrupa seyahatine katılmış olmasıdır. II. Abdülhamid, bu gezi esnasında Avrupa’nın siyasi güç dengelerini çözümlenmiş ve gerekli dersleri çıkarmıştır. Sultan tahttan uzak olduğu dönemlerde bile ağabeyi V. Murad ve amcası Sultan Abdülaziz arasında tarafsız bir politika gütmüştür. Sultan Abdülaziz’i iktidarını devirme konusunda Şehzade Murad’a yardım etmediği gibi Sultan

⁴⁰Stanford J. Shaw-Ezel K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1983, s.217.

⁴¹ Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994, s.280.

⁴² Öztuna, *a.g.e.*, s.246.

⁴³ Mithat Baydur, *Siyasi Tarihimizden Kesitler*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1999, s.78.

Abdülaziz'in de tarafını tutmamıştır. Görüldüğü gibi daha küçük yaşlarda bile politik tavır takınabilmiştir⁴⁴.

XIX. yüzyılın ikincisi yarısı dünya toplumunda basın yayın faaliyetlerinin toplum ve yönetim üzerinde gücünü giderek hissettirdiği bir dönem olmuştur. Basının gücünü erken kavrayan siyasi güçler, dünya genelinde taraf oldukları çatışmalarda basını, silah kadar olmasa da bir caydırıcı güç olarak kullanmışlardır⁴⁵.

Sultan II. Abdülhamid basının olağanüstü gücünü çok iyi anlamış ve bu gücü kullanmaya çalışmıştır. Fakat eninde sonunda basının bizzat kendisinin en büyük düşmanı olmasını önleyememiştir⁴⁶. II. Abdülhamid döneminde uygulanan sansürü anlayabilmek için gerek Tanzimat Dönemi basın hayatını, gerekse II. Meşrutiyet dönemi basın hayatını iyi tahlil etmek gerekir. İki döneme sansür açısından baktığımızda iki döneminde boşluklarla dolu olduğunu görmekteyiz⁴⁷.

Sultan II. Abdülhamid'in sultanlığı döneminde yaptığı diplomatik manevraların büyük bir deneyim ve birikime dayandığı görülmektedir⁴⁸. Otuz üç yıllık saltanatı sürecinde ulusların yaşam tarzlarını, ihtiyaçlarını, karakterlerini öğrenmek istemiştir. Sultan, yalnızca milletleri değil aynı zamanda ülkeleri idare eden devlet adamlarının karakter ve ana gayelerini öğrenerek bu yönde siyaset geliştirmiştir. II. Abdülhamid dış politikada istihbaratın önemli olduğunu bildiği içinde büyük paralar harcayarak güçlü bir istihbarat örgütü kurmuştur. Böylece dünyadaki olaylardan haberdar olup, gereken önlemleri almıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in saraydan başlamak üzere ülkenin her tarafına yayılan bir istihbarat örgütü, dünyanın önde gelen istihbarat örgütleriyle boy ölçüşebilecek bir seviyeye gelmiştir⁴⁹.

⁴⁴ Baydur, a.g.e., s.79.

⁴⁵ Hilmi Bayraktar, "Ortadoğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Osmanlı Devlet Adamlarının Tutumu", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.421.

⁴⁶ Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması Osmanlı Devletinin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s.244-245.

⁴⁷ Fatmagül Demirel, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Basın Sansürü", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.109-110.

⁴⁸ Koloğlu, a.g.e., s.41.

⁴⁹ Süleyman Kızıltoprak, *II. Abdülhamid Han'ın Dış Politikası ve Taşöz Operasyonu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2011, s.28.

II. Abdülhamid için “*herkese bir nişan vermek veya hoş bir hediye sunmak, bunu büyük bir tatlılıkla yaparak kişide satın alındı duygusunu yaratmamak*” takdir edilecek üslup idi. Sultan II. Abdülhamid “*insanları etkilemekteki büyük yeteneğini*” milletler arası arenada daima sergilemiştir⁵⁰.

II. Abdülhamid, politikanın çözemeyeceği hiçbir şeyin olmadığına inanarak büyük bir kararlılıkla savaştan kaçınmıştır. Ona göre harp çok kötüdür ve hiçbir sorunu çözemeyeceği gibi yeni sorunlar çıkaracaktır.

Sultan II. Abdülhamid’in saltanatı boyunca “*devletin kendi halinde kalması*” için belli ilkeler edinmiştir. Bunlardan birincisi: II. Abdülhamid’in siyasi alanda dış müdahaleyi en aza indirmeye çalışmış olması, ikincisi devletin ve toplumun yaralarının sarılması için barış ve tarafsızlığının zorunluluğunu idrak etmesi, üçüncüsü ise, iç ve dış politikanın birlikte sürdürülmesidir⁵¹.

Sultan II. Abdülhamid iktidara geçer geçmez 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı onun akabinde imzalanan Ayastefanos ile Berlin Antlaşması’ndan önemli sonuçlar çıkarmıştır. Çıkardığı en önemli sonuç ise kimseye güvenilmeyeceğidir. II. Abdülhamid’in dış politikadaki amacı Osmanlı’nın toprak bütünlüğünü ve ülke menfaatlerini korumak ve bunun içinde devletin gücüyle, amaçlarını iyi ayarlamaktır.

Yabancı devletlerin çeşitli yollarla Osmanlı devlet adamlarını elde etmesi Sultanı tedbirli olmaya sevk etmiştir. Sultan da hükümete güvenemediği için Gazi Osman Paşa ve Cevdet Paşa gibi muhafazakâr ve sadık devlet adamlarının da destekleriyle devlet yönetimini yavaş yavaş kontrol altına alarak, gücü Yıldız Sarayı’na taşımıştır⁵².

Sultan II. Abdülhamid’e göre devlet, çıkarlarını korumak için gereksinim duyduğu güce sahip değildi. Bundan dolayı Osmanlı Devleti’nin diplomasi ağırlıklı

⁵⁰ Koloğlu, *a.g.e.*, s.353-354.

⁵¹ Selim Deringil, “II. Abdülhamid’in Dış Politikası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.305.

⁵² Eraslan, “II. Abdülhamid ve Siyaseti: Türkiye Nasıl Kurtulur ?”, s.20.

amacı olmalıydı. Diplomasiye ağırlık vermek içinde bilgi, beceriye ve ayrıca istihbarata ihtiyacı olduğuna inanmıştı⁵³.

II. Abdülhamid en tehlikeli devlet olarak gördüğü İngiltere'ye karşı Rusya ile dostluk kurmaya yönelmişti. Mısır'da İngiltere'nin karşısına aynı bölge ile ilgilenen Fransa'yı çıkarmıştır. Büyük güçleri her zaman birbirine düşürmeyi dış politikanın temel unsuru haline getirmiş olan Sultan Kuzey Afrika'da da Fransa ile İtalya'yı karşı karşıya getirmiştir. Sultan ülkeler arasındaki çıkar çatışmaları ve anlaşmazlıklardan yararlanma yoluna gitmiştir⁵⁴.

Netice itibariyle II. Abdülhamid büyük devletler arasındaki rekabeti sürekli körükleyen tarafsız, bağımsız, çoğu zaman barışçı bazen tavizkar fakat yeri geldiğinde de tehditkâr bir dış politika anlayışını sultanlığı döneminde sürdürmüştür⁵⁵.

2. II. ABDÜLHAMİD'İN SİYASİ ORTAMI DEĞERLENDİRMESİ

Sultan II. Abdülhamid'in kişiliği ve dış siyaset anlayışı, şüphesiz küçük yaşlardan başlayıp iktidardan indirildiği döneme kadar süreçteki bilgi ve deneyimlerin olgunlaşmasıyla oluşmuştur. II. Abdülhamid, siyasi görüşlerini uygulamaya sokabilmek için öncelikle iktidarı kendi eline almaya çalışma isteğinde olmuş ve bunda zamanla da başarılı olmuştur. II. Abdülhamid'in eleştirildiği en büyük husus Bâb-ı Âli'yi devreden çıkarıp, sarayı devlet işlerinin merkezi haline getirmiş olmasıdır⁵⁶.

Saray ve Bâb-ı Âli arasındaki iktidar mücadelesi XIX. yüzyılın başına kadar gitmektedir. Tanzimat ile Islahat Fermanı'nın getirmiş olduğu birtakım kısmi özgürlükler ve Osmanlı tahtına çıkan kişilerin yetersiz kalmalarından dolayı Saray Bâb-ı Âli'ye karşı çok zayıflamıştır. Netice itibariyle II. Abdülhamid, devlet

⁵³ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.278.

⁵⁴ Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.I, MEB, İstanbul 1988, s.219-220.

⁵⁵ Engin, *a.g.e.*, s.30.

⁵⁶ Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Siyaseti, Yönetim Anlayışı ve Babıali'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.286.

yönetiminde bu hususun çok başlılık getirdiğini ve devleti de zor durumda bıraktığını düşünmüştür⁵⁷.

Açılan meclis ile Osmanlı toplumunda birlik ve beraberlik duygusunun artacağı, birtakım yabancı devletlerin toplumdaki azınlık haklarını bahane ederek bundan sonra içişlerimize karışamayacakları düşünülmüştür. Meclis içerisinde bulunan azınlık durumundaki insanların yabancı devletlerle işbirliği yaparak, bu devletlerin de durumdan istifade ederek Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya başlamaları Osmanlı yönetiminde huzursuzluğa neden olmuştur. Bu durum neticesinde meclis, II. Abdülhamid'in 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını bahane etmesiyle ara verilmiştir⁵⁸. Gayrimüslimlerin bu tutumları yüzünden I. Meşrutiyet'e son verilmiştir. Bu süreçten sonra Sultanın yeni fikri Panislamizm olmuştur⁵⁹.

Sultan, Meşrutiyet yönetimine son verirken kendisine karşı koyacak bir güç bulunmamaktadır. Genç Osmanlılar dağılmış, Midhat Paşa sürgüne gönderilmiş ordu da savaş nedeniyle meşrutiyete sahip çıkacak durumda değildir. İşte bu sebeplerden dolayı Meşrutiyet yönetimine kolaylıkla son vermiştir⁶⁰.

Sultan II. Abdülhamid, az önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin tek kurtuluş yolunu devlet yönetiminin kendi elinde bulunmasında görmüştür. Bu şekilde bir otorite ve güç tabiatıyla onun düşüncelerini daha etkili bir biçimde uygulama imkânı vermiştir. Bu cümleden, yine ilk başlardan itibaren devletin dayandığı ana temel olarak Osmanlıcılıktan ziyade İslam'ın vurgulandığını görmekteyiz. II. Abdülhamid'e göre imparatorluk İslam üzerine bina edilmiştir⁶¹.

Osmanlı İmparatorluğu dünyanın birçok milletini sinesinde toplamış olan bir imparatorluktur. Buna rağmen iman birliği, Müslümanları büyük bir ailenin fertleri gibi birbirine yaklaştırır. Bu sebeple Sultan II. Abdülhamid hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu üzerinde fazla durmamak, buna mukabil hepimizin Müslüman olduğunu belirtmekte fayda olacağı düşüncesine sahip devlet adamıdır.

⁵⁷ Akyıldız, *a.g.m.*, s.286.

⁵⁸ Karal, *a.g.e.*, s.240.

⁵⁹ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları 67, Seri No: IV, S. A.21, Ankara 1987, s.82.

⁶⁰ Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyet'in İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.V, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.322.

⁶¹ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1914*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1992, s.69.

Sultan iktidarını pekiştirmek için sarayda bazı düzenlemelere gitmiştir. Valide sultanlarının iktidardaki gücünü azalmıştır. Sultanın gücünü kanıtlaması bakımından en güzel örneklerden biri de Sadrazam Mithat Paşa'yı sürgün etmesidir⁶².

Sultan dünyadaki siyasi gelişmeleri takip etmek için sarayda bir çeşit bilgi merkezi kurmuştur. Osmanlı Devleti ile ilgili çıkan her türlü bilgi ve belgenin ayrıca dış temsilciliklerden gelen raporlarında bu merkezde toplanıp değerlendirilerek padişaha sunulduğu görülmektedir⁶³.

II. Abdülhamid'in bütün idaresini ele alıp yönetimde iktidar da tek güç olmak istemesinin nedeni kendinden önceki sultanların darbe ile indirilmesidir. Sultanın, dış politikada daha aktif bir siyaset izleyebilmesi ve olup biten her şeyden haberdar olmak istemesi, güçlü bir hafiye teşkilatı kurmaya yöneltmiştir. II. Abdülhamid'e göre, jurnalcılık ne kadar kötü olsa da bundan vazgeçmek mümkün değildir⁶⁴.

Sultan, devletin toparlanabilmesi için yeri geldiğinde tavizkar bir yönetim anlayışı sergilerken yeri geldiğinde de savaş kararı almaktan çekinmemiştir. 1897 yılındaki Osmanlı-Yunan savaşı bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Sultan bu kararı alırken savaşın kazanılacağından gayet emin olduğu için kaybedilme ihtimali olan bir savaşı göze almak istemezdi. Osmanlı Devleti'nin gücünün yetmeyeceğini anladığı zamanlarda tavizkar bir politikayla hareket etmiş, bu tavizkar politika izlediği yerlerde devlet otoritesinin çoktan kaybedilmiş olduğu yerlerdir⁶⁵.

Sultanın dış politikada kurnazlığını gösteren bir diğer olayda İngiltere ve Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesiyle buradaki nüfuzunu kaybeden II. Abdülhamid, İngiltere ile Fransa'yı Mısır'da karşı karşıya getirmiştir. İngiltere ile Almanya'yı da Basra ve Mezopotamya'da karşı karşıya getirerek rekabetten faydalanma yoluna gitmiştir.

⁶² François Georgeon, "II. Abdülhamid," *Osmanlı*, C.II, Ankara 1999, s.267-268.

⁶³ Küçük, *a.g.m.*, s.218.

⁶⁴ Küçük, *a.g.m.*, s.219.

⁶⁵ Engin, *a.g.e.*, s.29.

Osmanlı Devleti'nin gerek iç siyasette, gerek dış siyasette aldığı ve uyguladığı kararları anlayabilmek için o günkü dönemde meydana gelen olayları incelemek lazımdır⁶⁶.

Osmanlı Devleti hâkimiyetinde olan Balkanlardaki toprakların elden çıkması sonucunda ülkedeki Müslüman nüfus, gayrimüslimlere oranla artmış idi. İşgal edilen Osmanlı'nın hâkimiyetini kaybettiği yerlerden kaçıp gelen yaklaşık bir milyon civarında nüfus Osmanlı Devleti'nde bir anda ortamı değiştirmiş, gayrimüslimlere karşı bakış açısında değişmiştir⁶⁷.

Balkanlardaki ulusların isyan bayrağını açmaması için Osmanlı Devleti bölgeye büyük yatırımlar yapmış, devlet Müslüman olan kesimi böylelikle ihmal etmiştir. Gelen göçlerle artan Müslüman nüfus, işgalci devletlere karşı cephe aldığı gibi Osmanlı yöneticileri de eleştirilmeye başlamıştır. Bunun neticesinde devlet idaresi bu duruma karşı çözüm arayışına girmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında destek ya da müdahalede bulunmayan ve yine ayrıca Balkanlardaki milletlerin ayaklanmalarında tarafsız siyaset güden İngiltere, Osmanlı Devleti idarecilerini şaşkınlığa uğratmıştır. İngiliz idareciler kendi iç siyasetinde Osmanlı yanlısı siyasetlerinden dolayı eleştiriye maruz kalmışlardır⁶⁸.

Sultan II. Abdülhamid Avrupa'nın kalkınmışlığını takdir etmiş, Osmanlı coğrafyasında aynı gelişimlerin olmasını arzulamıştır Avrupa Devletleri arasında İngilizleri, hiç sevmemiş, onun gözünde İngilizler tahttan padişah indiren bir millet olarak kalmıştır⁶⁹.

II. Abdülhamid döneminin önemli konularından birisi de Kıbrıs meselesidir Kıbrıs'ın İngiltere için ayrı bir önemi vardır. Bu önem Uzakdoğu'ya giden yolun güvenliğini sağlamak ve ayrıca sömürgeci diyebileceğimiz devletleri bu bölgeden uzak tutmak istemesinden kaynaklanmaktadır. İngilizler Kıbrıs'a Rusları Batum'dan çıkarmak şartıyla girmiş olsa da Rusları bu bölgeden çıkarmamıştır. İngilizlerin

⁶⁶ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s.177.

⁶⁷ Kemal H. Karpat, "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.48, İstanbul 1987, s.13-35.

⁶⁸ Eraslan, *a.g.e.*, s.177.

⁶⁹ M. Metin Hülagü, "Bir İnsan Olarak Sultan II. Abdülhamid", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.III, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.225.

Kıbrıs'ı işgal etmesinin birçok sebebi vardır⁷⁰. Rusların güneye inmesini engellemek için İngiltere bölgede bir tampon bölge oluşturmak istemiştir. İngiltere'nin gayesi Rusların Doğu Anadolu istikametinden Basra Körfezi'ne inmesine engel olmak için tampon olarak düşünülen bölgede Ermeni Devleti kurulmasını isteyerek, bu amaçları doğrultusunda siyaset gütmüştür⁷¹.

Rusya'nın da Balkanlardan Akdeniz'e inmek için fırsat aradığı ve Rusların bölgede gerek ekonomi gerek politik yönden güçlenmek istediğini Sultan II. Abdülhamid'in açıklamalarında görmekteyiz⁷².

Fransa Almanlara kaptırdığı bölgeleri geri alabilmek için faaliyet göstermiştir. Ayrıca yeni sömürge arayışları olduğu da aşikârdır. Alman İmparatoru'nun dâhice politikası sebebiyle Fransa sömürge arayışlarına farklı bölgelere yoğunlaşma içerisinde olmuştur. 1881 yılında Fransa, Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki Tunus'u topraklarına katarak bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmiştir.

Almanya ise sanayisi için hammadde temini amacıyla Afrika bölgesinden kendilerine toprak almak istemiştir. Sultan II. Abdülhamid Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan çıkarmanın dış politikadaki başarısına bağlı olduğuna inanmıştır. Padişah Rusya ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti toprak bütünlüğü için tehlike olduğu ve bu iki güçlü devlete karşı koymanın söz konusu devletleri birbirine düşürmekle mümkün olacağını değerlendirmiştir. Dış politikada Rusya ve İngiltere'ye karşı engel olabilmek için büyük bir siyasi çaba sarf edilmiştir.

Sonuç itibarıyla II. Abdülhamid devletin içinde bulunduğu durumu gayet iyi bilerek yönetimi kendi eline almıştır. Padişah her yabancı ülkeyi ayrı ayrı değerlendirip, ona göre siyaset uygulamaya koymuştur. Büyük devletler arasındaki rekabeti ortaya çıkaran bazen barışçı bazen de tehditkâr dış politika uygulamıştır.

Sultan özellikle Arap Eyaletleri başta olmak üzere Müslüman topluluklar üzerindeki nüfuzunu artırmak ülkesinin birlik ve beraberliğini sağlayabilmek için

⁷⁰ Nasim Zia, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi Ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1975, s.17.

⁷¹ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878- 1895)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1984, s.147.

⁷² Eraslan, *a.g.e.*, s.182.

“İslam Birliği” politikası takip etmiştir. Halifelik gücünü ön plana çıkartarak dış politikada başarıya ulaşmaya çalışmıştır.

3. OSMANLI DEVLETİ – AFRİKA SİYASİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı Devleti’nin Afrika siyasetini anlayabilmek için, XVI. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaşanan sömürgecilik süreci, Afrika ülkelerinin bağımsızlık mücadeleleri ve bağımsızlık sonrasında yaşanan süreçlerin incelenmesi önemlidir. Afrika Kıtası’yla Osmanlı Devleti’nin ilk münasebetleri XVI. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır⁷³. Bu dönemde sömürgeci devletlerin yayılcı siyasetleri dışında Osmanlı Devleti’nin siyasetini de incelemek, bu bölgelerde gösterilen faaliyetleri araştırmak tarihimiz açısından önem arz etmektedir.

Afrika Kıtası dünya topraklarının %24’lük bir kısmını kaplamaktadır. Netice itibariyle Afrika büyük bir toprak parçasına sahip büyük kıtalardandır. Kuzeyde Akdeniz, güneyde Hint Okyanusu, batıda Atlas Okyanusu, doğuda ise Sina Yarımadası, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile çevrilidir. Zengin yeraltı kaynakları ve nüfus gücü ile uluslararası arenada daha etkin ve bu arenadaki gelişmeleri daha fazla etkilemesi düşünülmektedir⁷⁴.

Afrika ülkelerinin zengin yeraltı kaynaklarına sahip olması Afrika’yı sömürge için hedef haline getirmiştir. Sanayi Devrimi’ni gerçekleştiren Avrupa ve Amerika için güzel bir hammadde kaynağı bölgede barındırmaktadır. Avrupalıların bölgeye gelmesinden önce, İslam dininin yayılmasıyla Arapların Afrika bölgesine yerleştiklerini görmekteyiz. Bunun sonucunda din etkisiyle kültürel açıdan da Afrika’nın yerel halklarının Araplaştırıldıkları da görülmektedir.

Türklerin Afrika’da kurdukları ilk devlet ise Mısır’a hâkim olan Tolunoğulları’dır. Ahmet bin Tolun, Mısır’da bağımsızlığını ilan etmiş, Şam dahil Tarsus’a kadar olan bölgeyi de ele geçirmiştir. Mısır ve Şam’ı 902 yılına kadar Tolunoğulları yönetmiştir. Daha sonra çoğunluğu Türklerden oluşan Memlüklerin

⁷³ Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul 2006, s.11-12.

⁷⁴ Numan Hazar, *Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye-Afrika İlişkileri*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2003, s.12-13.

Mısır'da devlet kurduğunu bilmekteyiz. Bu devletlerin Trablusgarp dahil Tunus'a kadar uzanan coğrafyada güçlü ilişkiler kurdukları bilinmektedir.

Avrupalılardan önce Afrika bölgesine gelen bir önemli devlet de Çin'dir. Çin'in bölgeye ilk seferi 1405 yılında gerçekleşmiştir. Çin'in Afrika'ya yönelik deniz seferlerini kesmesi, ülkede Çin'in söz sahibi olmasına engel oluşmuştur. Çin'in deniz seferlerini durdurmasının sebebi olarak 1421 yılında Pekin'de yeni inşa edilen sarayına yıldırım düşmesi gösterilmektedir. Rivayete göre, imparator kendisinin bir hatası nedeniyle, Tanrı tarafından cezalandırıldığını, bu hatanın da deniz seferleri olduğunu düşünmüştür⁷⁵.

Osmanlı Devleti, sadece Avrupa ve Asya'da değil aynı zamanda Afrika Kıtası'nda büyük toprak parçaları üzerinde egemen olan bir imparatorluktur⁷⁶.

Türklerin Afrika Kıtası ile ilişkileri Osmanlı Devleti zamanında yoğunluk kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Afrika Kıtası'yla ilk münasebetleri XVI. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Kuzey Afrika, Mısır ve Kızıldeniz gibi liman şehirlerinde tesis edilen Osmanlı hâkimiyeti ilerleyen dönemlerde genişlemeyi yeni bölgelere doğru sürdürmüştür. Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu'na geçen denizciler Afrika sahillerini Portekiz işgalinden korumaya çalışmışlardır⁷⁷. Büyük Sahra Çölü'nün güneyindeki Müslüman devletlerle de ilişkiler kurulmuştur⁷⁸.

Afrika'da Osmanlı hâkimiyetinin 1517 yılından itibaren kesin olarak yerleştiği Mısır, diğer vilayetlere oranla kısa süre içerisinde gelişim göstermiştir. Mısır'ın fethi Osmanlılara Afrika'nın bütün kuzey sahillerini açtığı gibi Kızıldeniz'in Arap yarımadasından Yemen'e kadar uzanan sahilleri özellikle batı sahilleri kıyılarını da açmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Osmanlı Devleti adına 1820'li yıllarda Afrika'nın iç bölgelerine seferler yapmıştır⁷⁹.

⁷⁵ Hazar, *a.g.e.*, s.16.

⁷⁶ Numan Hazar, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti ve Afrika Siyaseti", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.186.

⁷⁷ Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.31, İstanbul 1977, s.65-146.

⁷⁸ Cengiz Orhonlu, "Osmanlı-Bornu Münasebetlerine Ait Belgeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.23, İstanbul 1969, s.111-130.

⁷⁹ Kavas, *a.g.e.*, s.12-13.

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Afrika ülkelerinden Libya, Cezayir ve Tunus üzerinde kurmuş olduğu hâkimiyet Akdeniz'in bir Türk gölü haline getirilmesine katkı sağlamıştır.

1500'lü yılların başında Türk denizcilerin Cezayir'de kurdukları ilk hâkimiyet alanları zamanla Tunus ve Libya sahillerine de yayılmıştır. Bu kıta üzerinde geniş toprakları tek bir irade altında toplayan Osmanlı Devleti, Mısır, Cezayir, Habeş, Tunus ve Trablusgarp eyaletlerini salyane usulü ile idare etmiştir. Bu uygulama daha sonra diğer eyaletlerde de uygulanmaya başlamıştır.

XVI. yüzyılda Afrika'daki Müslümanların tamamına yakını ya Osmanlı hâkimiyetine girmiş ya da Biladü's- Sudan bölgesinde olduğu gibi padişahı halife olarak kabul edip onun adına camilerde hutbe okumaya başlamışlardır. Afrika'daki Osmanlı idarecileri merkezden gönderilen paralarla değil bizzat mahallinde elde ettikleri gelirler sayesinde bölgeyi kalkındırmaya çalışmışlardır. Anadolu'nun birçok şehirlerinde olduğu gibi Afrika şehirlerinde de Osmanlı'dan kalma eserlere rastlanması, bölgedeki idarecilerin toplumu rahat ve refah bir seviyede yaşatma gayretlerinin sonucudur⁸⁰.

4. II. ABDÜLHAMİD'İN AFRIKA'YA BAKIŞI

Sultan II. Abdülhamid 1876'da yönetime geldiğinde Afrika haritasında gözüken Osmanlı toprakları Cezayir-Tunus sınırından Süveyş'e kadar uzanmaktaydı. Buradaki vilayetler Tunus Naıplığı, Trablusgarp Vilayeti ve Mısır Vilayetinden oluşmaktaydı. Bu vilayetlerle Osmanlı hâkimiyeti arasındaki ilişki giderek zayıflamıştır. II. Abdülhamid iktidara geldiğinde Mısır yıllardır derin bir kriz yaşayan ve uzun süredir çalkantı geçiren bir Afrika ülkesiydi.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda kendi iç meseleleri olduğu için İslam dünyası ve Afrika ile de pek ilgilenememiştir. Batılı devletlerin Osmanlı toprakları üzerinde emel ve ihtiraslarının birbiriyle çatıştığını, onun da ancak konferanslarla çözümlenmeye çalışıldığı esasını iyi analiz eden Sultan II. Abdülhamid Batılı güçlerle ilişkilerinde statükoyu korumaya çalışırken bu noktadan hareket etmiştir.

⁸⁰ Kavas, *a.g.e.*, s.37.

Sultan II. Abdülhamid, millet ve devletin devamı için bazı unsurlara sahip olmayı gerekli görmüştür. Bunlardan ilki din unsurudur. Onu korumak için de biraz taassup, maarif, milliyet, servet ve sanayi gerekmektedir⁸¹. Osmanlı toplumunun genel olarak birçok hususta yetersiz kaldığını gören II. Abdülhamid halkını uyandırarak ilerlemeyi beraberce sağlama fikrindedir. II. Abdülhamid kamuoyu oluşturma isteğiyle Ahmet Mithat Efendi'ye vermiş olduğu muhtıralardan daha farklı olarak kendisinin İngiltere'nin Hilafet-i Kübra'yı İstanbul'dan Cidde ve Mısır'a nakil ederek himayesine almayı böylece dünya genelindeki Müslümanları da istediği gibi yönlendirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır⁸². Sultanın Panislamizm siyaseti ile siyasi etkinliğini yıllardır kaybetmiş olan hilafet, yeniden uluslararası bir vasıf kazanmaya başlamıştır. Halifelik ünvanı özellikle II. Abdülhamid tarafından kullanılmıştır⁸³.

II. Abdülhamid Panislamizm siyasetini Afrika'da tarikat şeyhleri vasıtasıyla yürütmüştür. II. Abdülhamid'in yardımcılarında olan Muhammed Zafir Libyalı ve Şazeliye-Medeniye tarikatının en önemli liderlerindedir. Zafir Efendi, Sultanın Mısır ve Kuzey Afrika'daki faaliyetlerinden sorumlu olduğu gibi geri kalan Afrika topraklarıyla da ilgilenmektedir. Afrika'nın Arapça konuşulan bölgelerindeki halkı ve buralardaki Osmanlı hâkimiyetini elde tutabilmek için Sultan II. Abdülhamid Arapları ön plana çıkarma düşüncesindedir. Bu iş için, Suriyeli Rufai Şeyhi olan ve Afrika'da birçok müridi bulunan Ebu'l-Hüda Es-Seyyadî'yi görevlendirmiştir. Sultanın özellikle bu politikası Senusiliğin Trablus ve Bingazi'deki hızlı ilerleyişine karşı siyaseten bir cevaptır⁸⁴. Sultan, Doğu Afrika'da ise değişik Sufi Tarikatlarından özellikle Seyyit Fadl B.Alev'i siyasi danışmanı yaparak yararlanma yoluna gitmiştir.

Öyle ki Sultan II. Abdülhamid, diğer alanlarda birçok örneğine rastlandığı gibi, tarikatlar konusunda resmi kurumları yok saymamakla birlikte, gayri resmî kanalları etkin olarak kullanmayı da tercih etmiştir⁸⁵. Sonuç olarak II. Abdülhamid'in bölgede tarikat şeyhleri vasıtasıyla ve halifelik gücünü de kullanarak Osmanlı hâkimiyeti gücünü yeniden arttırmayı arzulamıştır.

⁸¹ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s.188-189.

⁸² Eraslan, *a.g.e.*, s.189.

⁸³ Karpaz, *İslam'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde*, s.325.

⁸⁴ Nicola A. Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi Sesunilik*, Çev: Kadir Özköse, Risale Yayınları, İstanbul 2006, s.20.

⁸⁵ Buzpınar, *a.g.e.*, s.171-172.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN İSLAM BİRLİĞİ'NE YÖNELİK POLİTİKASI

1. II. ABDÜLHAMİD'İN İSLAM BİRLİĞİ'NE YÖNELİK POLİTİKASI VE AFRİKA

Osmanlı Devleti'nin siyasi, dini, askeri ve iktisadi faaliyetleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam dünyası üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Bu dönemde özellikle Ruslar Osmanlı toprakları üzerindeki planlarını uygulamaya geçirmek ve boğazlar üzerindeki emellerine ulaşabilmeyi planlamaktadırlar. Bu dönemde vuku bulan olaylar ve Avrupalı Devletlerin Osmanlı üzerindeki planları bir yandan Osmanlı Devleti'nin çöküşüne doğru gitme sinyalleri vermesine, zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti açısından bu dönemin en önemli ve etkin siması Sultan II. Abdülhamid idi. Onun dönemini şekillendiren ve süreklilik arz eden siyaseti ise İslam Birliği (Panislamizm) siyaseti idi. Bu siyaset iki temel üzerine bina edilmiştir⁸⁶. Bunlar;

- Gözlerini Osmanlı Devleti'nin topraklarına dikmiş, menfaatler koparma peşinde olan Avrupa Devletleri'nin rekabetlerinden istifade edip birbirlerine düşmelerini sağlamak.
- Hilafet kavramı ile hem devletin dahilindeki Müslümanlar arasında birliği ve dayanışmayı sağlamak, hem de devletin dışındaki, dünyadaki Müslümanlarla ilgilenip İslam Birliği (Panislamizm) siyasetini Batı ve Rusya devletleri üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanmak.

Panislamizm; Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne bir takım müdahalelerine engel olması ve aynı zamanda İslam dininin birleştirici gücünü aktif hale getirmek için XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bir düşüncedir⁸⁷.

Sultan II. Abdülhamid parçalanmakta olan ve Avrupa'nın göz diktiği Osmanlı Devleti topraklarının kurtuluşunun tek yolunun Müslümanların birleşmesinde gördüğü için kendisine özgü dini ve siyasi birtakım faaliyetleri uygulamaya

⁸⁶ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İrfan Yayınları, İstanbul 1992, s.34.

⁸⁷ Hee Soo Lee, "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti," *Osmanlı*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.363.

koymuştur. Sultanın bu siyasetten gayesi, Anadolu dışındaki Müslümanları kendisine bağlamak olduğundan Müslümanların Avrupa ve sömürgeci devletlere karşı birleşmesini arzulamış ve bunu hilafet gücü vasıtasıyla gerçekleştirmek istemiştir. Sultan II. Abdülhamid'in Panislamizm siyaset anlayışı da tam anlamıyla budur⁸⁸.

Panislamizm politik olarak ilk kez Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Osmanlı padişahlarının Kırım bölgesindeki Müslümanlar için dini yargı hakkını talep etmesiyle keşfedildiği söylenebilir⁸⁹.

XVI. yüzyıldan beri devletin dış politikasında önem arz eden Kırım'ın elden çıkması ihtimali göz önüne alındığında, Osmanlı idarecileri Kırım ile ilişkilerinin devam etmesi gerekliliğinden o bugüne kadar rakip devletlerin Osmanlılara karşı kullandığı politika unsurunu kendileri devreye sokmuşlardır. Osmanlı padişahı, Osmanlı hâkimiyeti sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimleri bahane ederek Osmanlıların içişlerine karışan ve bunu sürekli istismar eden Avrupalı Devletlere karşı Müslümanların halifesi sıfatıyla Kırım'da yaşayan Müslümanlarında dini lideri olduğunu belirterek, oradaki Müslümanların dini işlerinin düzenlenmesini halifenin onayı ile yapılması gerektiğini antlaşma metnine ilave ettirmiştir⁹⁰.

İmparatorluğun dışındaki Müslümanlar üzerinde halifenin hakları ve sorumlulukları olduğu gibi dolayısıyla bu Müslümanların ona karşı bir bağlılığı bulunduğu fikri 1860-1870'lerde yeniden önem kazanacaktır⁹¹. Müslümanlara ait topraklarda sömürgeleştirme bu dönemde hızlanmıştır. Rusların, Şeyh Şamil isyanını bastırdıktan sonra 1860'larda Kafkaslara yerleşmeleri tamamlanır. Daha sonraki yıllarda Orta Asya'ya doğru yayılmaya başlayan Ruslar, işgal alanını genişleterek 1876'da Türkistan'ı işgal edecektir. Bu süreçte Hollanda sömürgecilik politikasını ilerleterek Doğu Hindistan'daki İmparatorluğunu güçlendirecektir. İngilizlerin hâkimiyetinde olan Hindistan'da sömürgecilik baskısı giderek artar ve büyük isyana neden olmuştur. İslam dünyasının dört bir tarafından gelen yardım çağrıları her geçen gün artmaktadır. Osmanlı Devleti, Kırım Harbi'nde İngiltere ve Fransa'dan

⁸⁸ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 1994, s.60.

⁸⁹ Lee, *a.g.m.*, s.363.

⁹⁰ Eraslan, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti" *Türkler*, C.XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.373.

⁹¹ Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.145-190.

almış olduğu yardımlarla Ruslara Kafkasya'da kafa tutmuş olsa da Müslümanların tek yardım isteyecek güçte büyük devlet olarak değerlendirilen devlet yine Osmanlı Devleti'dir.

Osmanlı Devleti güçlü olduğu süreçte hilafet kurumuna pek önem vermemiş, zayıf düştüğü dönemde ise hilafet anlayışını tekrar gündeme getirmiştir. XIX. yüzyılda hilafet gücünün Avrupalı Devletler tarafından anlaşıldığı aşikârdır. Avrupa'nın sömürgeci devletleri Müslüman topraklar üzerinde İslam dininin temel kaynaklarının neler olup olmadığını kavrayıp buna karşı politika yürütmüşlerdir. Yürüttükleri bu politikalar ajan yetiştirmek, misyonerlik faaliyetleri ve Müslümanlara yönelik sert tedbirlerdir⁹².

XIX. yüzyılda bütün faaliyet alanlarında meydana gelen değişimler ve Fransa'nın özellikle de İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ndeki güç kaybından doğan boşluğu doldurma girişimleri birçok siyaset ve kültürel etki yaratır. Bu dönemde ortaya çıkan Panislamizm aynı zamanda Avrupa ve Rusya'nın siyasal, askeri ve kültürel baskısına karşı bir öz savunma fikri olarak belirdi. İslamcılık, Müslüman toplum üzerinde dini ve kültürel açıdan birleştirici etkide bulunurken aynı zamanda yükselen milliyetçilik fikri siyasal olarak bölünmeye sebep olmakta idi⁹³.

İslamcılık ile Panislamizm arasındaki fark için öncelikle ikisinin de fikir yapılarını ve siyasi tezahürlerini anlamamız gerekmektedir. Pan hareketleri; dil, ırk, kültür, bazen de coğrafi yakınlık gibi unsurlarla bağlı olan grupların dayanışmasını güçlendirmeyi amaçlayan siyasi ve kültürel hareketler olarak tanımlanabilir. Uygulamada ise din, milliyet ve kıta birliği gibi özellikler belirgindir⁹⁴.

Panislamizm, Batı ve Kuzey devletlerin Asya ve Afrika'da yayılmasını önlemek maksadıyla Hristiyanlığa karşı İslam aleminin halife etrafında birleşmesi olarak düşünülebilir⁹⁵. II. Abdülhamid imparatorluğun yapısı gereği hem dini hem siyasi bir akım olan Panislamizm akımını benimsemiştir. Gayesi, dünyadaki tüm

⁹² Gökhan Çetinsaya, "İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Panislamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.386.

⁹³ Çetinsaya, *a.g.m.*, s.387.

⁹⁴ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s.23-24.

⁹⁵ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997, s.93.

Müslümanları birliğe, dayanışmaya davet etmektedir. Panislamizm aynı zamanda, İslam dünyasına moral ve güç, halifeye itibar sağlamak ve sömürgeci güçlere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanılmıştır⁹⁶.

II. Abdülhamid, hilafet kavramını kendi şahsında, biraz da “*Katoliklerdeki Papa durumuna benzer*” bir biçimde uygulamaya koyarak bütün dünya Müslümanların dini lideri olmuştur. II. Abdülhamid’in buradaki amacı halifelik makamının Osmanlı Devleti’nce haksız işgal edildiği ve bu yüzden Araplara geri verilmesi gerektiğini savunan ve İngilizler tarafından kışkırtılan Arapların saldırılarına direnebilmektir. Bu doğrultuda II. Abdülhamid, Hicaz ve kutsal toprakların savunmasını üstlenmiş ve Müslümanların hacca gidişini kolaylaştırmak için Mekke’ye kadar demiryolu döşemiştir⁹⁷.

II. Abdülhamid, devletin bekasını Müslim ve gayrimüslim tebaanın Osmanlılık fikri etrafında birleşmesi yerine, Müslümanların Osmanlı saltanatı ve hilafetine bağlanmasında görmektedir. Bu anlamda Sultan dış politikada da Panislamizm’i benimsemiştir⁹⁸. Panislamizm siyaseti, Batı kaynaklarında iddia edildiği gibi süreklilik arz eden ve aktif olarak uygulanan dış politikanın bir parçası değildir. Bu siyaset anlayışı zaman zaman belli sınırlar dahilinde kullanılan bir siyasettir⁹⁹.

Siyasi otoritesini Osmanlı Devleti’nin sınırları dışında da güçlendirmek isteyen Sultan II. Abdülhamid, halife misyonundan yararlanma yoluna gitmiş, İslam ülkelerine ve Uzak Doğu’ya kendine bağlı kişileri görevlendirmiş, buralarda Cuma hutbelerinde adı zikredilmiştir¹⁰⁰. Neticede Sultanın siyasi fikirlerinin tesisi için geniş bir coğrafyaya açıldığını görmekteyiz.

Panislamizm denilince akla ilk gelen kişi Cemaleddin Afgani’dir. Hatta İslamcılığın Afgani tarafından kurulduğu genel kabul gören bir anlayıştır. Ama durum tam olarak böyle değildir. Afgani’den önce Tatar İslamcıları vardır.

⁹⁶ Bayram Kodaman, “II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler”, *Osmanlı*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.283.

⁹⁷ Abdullah İslamoğlu, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2004, s.47.

⁹⁸ Kuran, *a.g.e.*, s.93.

⁹⁹ Çetinsaya, *a.g.m.*, s.380.

¹⁰⁰ Arzu Kılınç, “II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.I, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.270.

Cemaleddin Afgani 1838'de İran Esedabad'da doğmuştur. Ölümünden hemen sonra özellikle İslamcı düşünürlere ve hareketlere ilham kaynağı olmuş bir isimdir. Mısır'da ünlü Müslüman kardeşler örgütünün kurucusu Hasan El-Benna, Pakistanlı Muhammed İkbal, İstanbul'da M. Akif ve Sırat-ı Müstakim Dergisi gibi İslamcı çevreler, Afgani ve talebelerinden oldukça etkilenmiştir¹⁰¹.

Sultan II. Abdülhamid'in Cemaleddin Afgani'den pek hoşlanmadığı ve ona karşı şüpheyle yaklaştığı gayet açıktır. Sultan hatıralarında Afgani'nin İngilizlerin adamı olduğunu, İngilizlerin bu adamı kendisine karşı kullanmak istediğini düşünmektedir¹⁰². Sultan, Şiilerin Irak'ta çoğalmaya başlamasının yarattığı tehlikeden dolayı 1882'de Afgani'yi İstanbul'a davet etmiştir. Bu siyaset Cemaleddin Afgani'nin İstanbul'a yerleşmesiyle en zirve dönemine ulaşmıştır¹⁰³.

Birçok araştırmacı Sultanın bu davetini çeşitli sebeplere bağlamıştır. Panislamizm siyasetinin planlaması olayına yardım etmek, Afgani'nin Arap hilafetini savunanlara katılmasını önlemek ve Avrupa karşıtı faaliyetlerini kontrol altına almak gibi sebepleri sayabiliriz. Sultan II. Abdülhamid, Afgani'nin zekâsına ve İslam davalarına bağlılığına hayrandı ama Afgani'nin "*anti monarşist*" görüşlerinden rahatsızdır¹⁰⁴.

Panislamizm siyasetinin faydası ise, büyük İslami kültürel birlik beraberliğin gelişmesine yardımcı olarak Müslüman dünyasının İslam'ın yeni çehresinden ve Avrupa saldırılarına karşı yapılması gereken reformlardan haberdar olmasını sağladı. Ayrıca Doğu Asya bölgesindeki azınlığın ve İstanbul etrafındaki bölgelerin Müslümanlık bilincini artırarak, Afrika'daki zencilerin Müslümanlaşmasına katkı sağladı. Osmanlı Devleti'nin durumu ve Türk İslam kültürü de olumlu bir şekilde etkilendi¹⁰⁵. II. Abdülhamid'in izlediği Panislamizm politikasının devleti kurtarmakta başarılı olmasa da devletin ömrünü uzatma konusunda başarılı olduğu söylemek mümkündür. Bu dönemin ideolojik akımı olan milliyetçiliğin Araplarda yavaş ilerlemesinde bu politikanın etkisi olduğu ifade edilmektedir¹⁰⁶.

¹⁰¹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde*, s.85-86.

¹⁰² Osman Tiftikçi, *İslamcılığın Doğuşu Osmanlı'dan Günümüze Gelişimi*, Akademi Yayınları, İstanbul 2011, s.115.

¹⁰³ Kuran, *a.g.e.*, s.95.

¹⁰⁴ Karpat, *a.g.e.*, s.371.

¹⁰⁵ Lee, *a.g.m.*, s.364.

¹⁰⁶ Landau, *a.g.e.*, s.135.

2. II. ABDÜLHAMİD'İN İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASI İZLEMESİNİN NEDENLERİ

XIX. yüzyılın sonuyla XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Panislamizm (İttihad-ı İslam) politikasının temel gayesi, Osmanlı Devleti'nin Batılı ve sömürgeci devletlere karşı durabilmek için İslam'ın birleştirici gücünü yeniden ortaya çıkarmasıdır. Bu politikayı İslam uygarlığının temel değerlerine ve geleneklerine geri dönüş olarak adlandırmakta mümkündür¹⁰⁷. II. Abdülhamid'in Panislamizm politikasını uygulamaya koymasının birçok sebebi vardır. Bunlar;

* Halife olarak II. Abdülhamid'in etrafında oluşturulacak İttihad-ı İslam ideolojisinin Osmanlı Devleti'nin gücünden şüphe duymak için sebepleri olan Müslüman kesimin desteğini artıracaklarını düşünmesidir.

* Panislamizm siyaseti Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında yaşayan aynı dine tabi, ancak farklı ırklara mensup olan vatandaşları bir arada tutmak gayesi için hedeflenmiştir¹⁰⁸.

* Bu tarihlerdeki Türk nüfus oranı imparatorluk içindeki gayrimüslim gruplara göre sayıca azalmıştır. Sultan bu siyaset anlayışı ile maneviyatı artırmayı ve İslam'ın yayılmasını amaç edinmiştir.

* II. Abdülhamid, Panislamizm politikasını Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devleti'ne ait toprakları parçalamak için yaptıkları birtakım saldırılara karşı bir araç, bir karşı hamle olarak kullanmak istemiştir.

* Osmanlı Devleti'nden umudunu yitiren halk, rüşvet, yolsuzluk, adam kayırma gibi işlerle devlet hazinesini soyma hesabı içine girmiştir.

*Osmanlı Devleti gerek halka, gerek yöneticilere yeni bir hareket tarzı belirleyerek, bu kesimleri bir araya getirmenin mümkün olacağına inanmıştır¹⁰⁹.

*XVII. yüzyıldan beri süregelen İslam dünyasındaki durgunluğa son vermek ve İslam dünyasını yeniden canlandırmak amacıyla bazı toplumlarda sınırlı derecede olsa dini anlamda birçok hareket başlamıştır. İlk hareket 1787'de Muhammed İbn Abdülvahap tarafından Arabistan'da başlamıştır. İkinci hareket ise 1848 de Libya'da

¹⁰⁷ Lee, *a.g.m.*, s. 363.

¹⁰⁸ Lee, *a.g.m.*, s.363-364.

¹⁰⁹ Eraslan, *a.g.e.*, s.375.

vuku bulan, Afrika’da da yayılan “Senusilik” hareketidir. Üçüncü hareket ise; Cemaleddin Afgani’nin öncülüğünde başlatılan akımdır¹¹⁰. Bu dini hareketler Osmanlı Devleti’nin politikasını etkilemiştir.

*Panislamizm Osmanlı Devleti’ni Avrupalı Devletlere karşı uygulamış olduğu siyasi bir anlayıştır. Osmanlı Devleti ilk defa Karadeniz’de büyük bir toprak kaybına uğradığı 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması halifelikten yararlanma yoluna gitmiştir. Devletin böyle bir dönemde halifeliği kullanmaya başlaması önemli bir olay olduğu kadar derin anlamlar içeren bir hadisedir. Antlaşma sonucunda bazı yerler Avrupalıların egemenliğine geçmiş, bazı bölgelerde bağımsızlığını ilan etmiştir. Osmanlı Devleti ise, bu durumda din olgusunu kullanmak istemiştir. Camilerde hutbelerde Sultanın adının okunması ve din görevlilerinin Osmanlı Devleti Sultanı tarafından atanmasına dikkat edilmiştir. Sultan halife sıfatıyla kaybedilen topraklarda fiilen olmasa da dinen lideridir.

*Sultan II. Abdülhamid halifelik makamı ile gerek Osmanlı sınırları içinde ve gerekse sınırları dışında tüm Müslümanların lideri olduğu fikrini pekiştirmek istemiştir. Bu fikri ile Sultan sömürge bölgelerindeki Müslümanlara da etki edebileceğini göstermek niyetindedir¹¹¹.

*Dünyada siyasi dengelerin değişmesi sömürgecilik, hammadde ve pazar arayışının artması her devleti yeni arayışlara sokmuş, Osmanlı Devleti de Avrupalı Devletlere karşı güçlü durabilmek için Müslümanlar üzerinde hâkimiyet kurmak için bu fikir akımını ortaya atmıştır.

*Avrupalı Devletlerin Panslavizm, Panhelenizm kavramlarına karşılık Osmanlı Devleti’de Panislamizm’i ön plana çıkarmıştır¹¹².

¹¹⁰ Hayreddin Karaman, “Cemaleddin Afgani”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.X, İstanbul 1994, s.456-466.

¹¹¹ Landau, *a.g.e.*, s.132-135.

¹¹² Şerif Mardin, “19.Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tazminatın Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.II, MEB, İstanbul 1985, s.341-352.

3. ÜLKE GENELİNDEKİ PANİSLAMİST FAALİYETLER

II. Abdülhamid'in Panislamizm politikasını başarılı bir şekilde uygulayabilme fikri, halkına bunu iyi bir şekilde anlatıp halka benimsetilmesi ile mümkün görünmektedir. II. Abdülhamid, dış siyaset uygulamasında ilk şart olarak “*milletin beyninde bir ittifak ve ittihat hasıl edilmesi*” gerekliliğini öngörmekteydi¹¹³. II. Abdülhamid Osmanlı Devleti'ni Türk Arap, Arnavut, Bulgar gibi birçok unsurdan meydana geldiğinin farkında olan ve bunları bir araya tutmaya çalışacak olan tek gücün “İman Birliği” olduğunu işaret etmiştir¹¹⁴.

Osmanlı Devlet yönetimi Panislamizm uygulamalarına önem vermiştir. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan halkın çoğunluğu Müslüman olan bu toplumu manevi açıdan halifeye bağlamak gerekiyordu. Sultan, genel olarak Müslümanlar arasında etnik birlik olmadığından dini birliktelik sağlayarak birleştirmeyi amaçlamıştır. Bu bölümde Osmanlı Devlet yönetiminin ülke genelinde Panislamizm uygulamalarını sırasıyla açıklamaya çalışacağız.

3.1 SOSYAL DAYANIŞMAYI GERÇEKLEŞTİRME FAALİYETLERİ

II. Abdülhamid'in halk ile kaynaşması, onlara sahip çıkma düşüncesi çeşitli şekillerde ortaya çıkmıştır. Genelde halife sıfatı ile dini aylarda, Ramazan ve Kurban Bayramlarında ihtiyaç sahiplerine maaş vermek, onlara yardımda bulunabilmek için maliyeyi güçlendirmeye gayret edilmiştir. Ayrıca yoksul ve dar gelirli ailelerin yeme- içme ve barınma ihtiyaçlarını gidermek için yardımlar yaparken halife sıfatını kullanmaya dikkat etmiştir. Sultan halifelik sıfatı ile halkının şükran ve minnetlerini kazanmak istemiştir¹¹⁵. Sultanın amacı, devlet ricalinin kendi nefislerini düşünüp fukara halkı ihmal edip, gereğinin yapılmadığı düşüncesini yok etmektir. II. Abdülhamid toplumu bir arada tutmak için hiçbir sosyal etkinlikten kaçınmadığı gibi, bu etkinlikleri Panislamizm fikrini yaymak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir.

¹¹³ Eraslan, *a.g.e.*, s.193.

¹¹⁴ Eraslan, *a.g.e.*, s.193-194.

¹¹⁵ Eraslan, *a.g.e.*, s.217.

3.2. TARİKATLARIN ÖNEMLERİNİN ARTTIRILMASI

XIX. yüzyılda çok etkili olan tarikatları kullanarak harekete geçen II. Abdülhamid en uzak yerdeki vilayetlerde de etkili olmak istemiştir. Tarikata mensup olan kişilerin cemiyetteki yerini iyi takdir ederek daha iktidarının ilk yıllarında onları harekete geçirmeye çalışmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının başında tarikat şeyhlerine bir emir göndererek her gün bir tekkede toplanıp Müslüman ordusunun zaferi, din düşmanlarının yenilmesi için dua etmeleri, halkı da motive etmeleri istenmiştir¹¹⁶. Genel olarak baktığımızda savaş zamanlarında tekkelerin devreye sokulması yeni bir olay değildir. Ama II. Abdülhamid tarikatlarla olan yakın ilgisini kesintiye uğratmak yerine, daha etkili bir biçimde kullanmıştır. II. Abdülhamid'in Mevlevi, Rufai, Halveti ve Kadiri gibi kalabalık tarikatlara özel ilgi gösterdiği, bu tekkelerin bir takım ihtiyaçlarına yardım ettiği, devlet hazinesi müsait olmadığına onların ihtiyaçlarını kendisinin karşıladığı görülmektedir. Daha sonraki süreçte bazı tarikat şeyhlerini etrafında topladığı, bunlara bir takım nişanlar, rütbeler verdiğini görmekteyiz. Bu kişiler Arabistan ve Afrika'da nüfuzu büyük olan tarikat şeyhleridir¹¹⁷.

Sultan tekkelere yaptığı bir takım yardımlarla ve şeyhlere verdiği birtakım nişan ve rütbelerle kendisine bağlılıklarını artırmayı düşünmüş bu düşüncesinde de başarılı olmuştur. II. Abdülhamid'in tarikatlara bağlılığını sağlayan en önemli isimler arasında Medeni-Şazeli Şeyhi Zafir Efendi, Feraşet-i Şerife vekili Seyyid Ahmet Esad Efendi ve Şeyh Rahmetullah bulunmaktadır¹¹⁸. Bu kişiler arasında Kuzey Afrika'da etkili olan Medeni-Şazeli Şeyhi Zafir Efendi, II. Abdülhamid şehzadeligi yıllarında tanıyıp Sultanın ölümüne kadar yanında kalmış, Sultan II. Abdülhamid'e gönülden bağlı bir tarikat şeyhidir¹¹⁹. Tarikat şeyhleri arasında en aktif olan Şeyh Ebu'l-Hüda'dır. Haftada birkaç kez Sultanla görüşebilen Rufai Tarikatına mensup Ebu'l-Hüda genellikle Arap ülkeleri ve civarından gelen ziyaretçileri kabul etmiştir¹²⁰.

¹¹⁶ Eraslan, *a.g.e.*, s.218.

¹¹⁷ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.40.

¹¹⁸ Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, s.50.

¹¹⁹ Sırma, *a.g.e.*, s.51., Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1986, s.25.

¹²⁰ Kılınç, *a.g.m.*, s.270.

Mutasavvıfların içinde Sultana yakınlığıyla bilinen bir diğer şeyh de Buharalı Süleyman Efendi'dir. Sultanın sadece Orta Asya ile ilgili meselelerde değil, diğer ülkeler ile ilişkilerde de Sultanı temsil ettiği bilinmektedir¹²¹.

II. Abdülhamid halifeliğinin İslam aleminde kabul görmesi için çok büyük çaba sarf etmiştir. Tarikatların halk ile devlet arasında bir köprü vazifesi görmesine dikkat edilmiştir. II. Abdülhamid tarikatlar vasıtasıyla Panislamizm siyasetini her bölgeye yaymayı amaçlamış, bu amaç doğrultusunda da Uzakdoğu'ya, Afrika'ya, Hindistan'a, Kafkasya'ya tarikat temsilcilerini göndermiştir. Bu şekilde bölgedeki Müslümanları hilafete bağlamayı amaçlamıştır¹²².

3.3. DİN ADAMLARINA VERİLEN DEĞERİN ARTMASI

II. Abdülhamid'in ülke içerisinde Müslümanların birliğini sağlamaya yönelik gayretleri hususunda, din adamlarına önemli görevler düşmüştür. Genel olarak bilgiden yoksun, atalarından duyduğu ile amel eden Osmanlı yerel halkı İslamiyet hakkında bilgilendirilerek bunların devlete ve dine bağlılıklarını arttırabilmek için vaiz, hatip gibi din adamlarından yararlanma yoluna gidilmiştir¹²³.

Osmanlı yöneticileri şeyhlere ve dervişlere yönelik ilgisini önemi resmi görevlilerine de göstermiştir. Sultanla din adamları arasında güçlü bir bağ kurulmak istenmiştir. Vaiz, hatip, cami görevlisi yani din adamlarına her yıl otuz bin kuruş hediye verilmesi uygulaması getirilmiş, hazine sıkıntıda olsa bile başlattığı bu uygulamanın aksamaması için gereken özen gösterilmiştir¹²⁴. 1900'lü yılların başında maaşlarda genel bir kesinti yapılması üzerine cami vaizleri geçinemediklerini belirtince 200 kuruş zam yapılmasını istemiştir¹²⁵.

Bu arada medreselerden yeni mezun olan kişileri Anadolu'ya gönderip dini alandaki eksikliğin gidebilmesi için çaba gösteren Sultan, bu görevlilerin maaşlarını

¹²¹ Mustafa Kara, "II. Abdülhamid Dönemine Tasavvuf Tarihi Açısından Genel Bir Bakış", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Yayınları, İstanbul 1992, s.70.

¹²² John Robert Barnos, "Osmanlı İmparatorluğunda Tarikatlar", *Türkiye Günlüğü*, Cedit Neşriyat Basım, S.45, Ankara 1997, s.113-121.

¹²³ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s.221.

¹²⁴ Eraslan, *a.g.e.*, s.222.

¹²⁵ Eraslan, *a.g.e.*, s.222-223.

muntazam şekilde almasına dikkat etmiştir. Sultanın son dönemlerine kadar din görevlilerini teşvik ettiği, hükümeti de bu konuda uyardığını görmekteyiz. Müslümanların üstündeki birleştirici gücünden dolayı din adamlarının hutbelerde ve dini bir takım etkinliklerde Panislamizm siyaseti konusunda halkı bilgilendirmelerini teşvik ettiğini görmekteyiz¹²⁶.

3.4. DİNİ KİTAPLARA VE YAPILARA VERİLEN ÖNEMİN ARTMASI

II. Abdülhamid saltanatının her döneminde dini kitaplara gereken önemi vermiştir¹²⁷. Sultan, dini kitapların basımının genellikle Matbaa-ı Osmaniye’de yapılması ve bu şekilde kontrolün daha kolay olacağı kanaatindeydi. Matbaada basılan kitapların Şeyhülislamlığa naklettirilerek kitapların düzeltilmesi uğraş gerektirdiğinden bunların burada muhafazası düşünülmüştür¹²⁸.

2 Ekim 1892’de ise Osmanlı Dâhiliye Nezareti, ruhsatsız Kuran-ı Kerim neşredildiğinin haber alınması üzerine, bunun önlenmesi için gerekenin yapılması ve yayımlanan Kuran-ı Kerimlere el konulması kararını vermiştir¹²⁹.

XIX. yüzyılın son zamanlarında Osmanlı Devleti’nin halifelik gücünü Avrupalı Devletlere karşı bir hamle aracı olarak kullanmaya başlaması, İngiltere’yi sıkıntıya sokmuştur. Bunun sonucunda İngiltere halifelik gücünü Osmanlılardan alarak, kendi himayesinde olan bir Arap Şeyhi’ne vermek istemiş ve bunun için de yalan yanlış kitaplar bastırarak propaganda yoluna gitmiştir. Bu kitaplarda Osmanlı Devleti’nin halifeliği zorla elde tuttuğu ve Osmanlı hilafetini kötülediği gayet aşikârdır¹³⁰. Osmanlı Devleti, İngiltere’nin bu tarz faaliyetlerine ve propagandalarına engel olmak için kitapların içeriklerinin kontrol edilerek yanlış basımının önüne geçmek istemiştir.

II. Abdülhamid, din adamları ve dini kitaplar yanında İslamiyet’i temsil eden dini yapılara da büyük önem vermiştir. Sultan 1901 yılında vilayetlere gönderdiği yazıda İslam müesseselerini yeniden canlandırmak istediğini ve bu açıdan neler

¹²⁶ Eraslan, *a.g.e.*, s.222.

¹²⁷ Osmanoğlu, *a.g.e.*, s.150.

¹²⁸ Eraslan, *a.g.e.*, s.224.

¹²⁹ Ahmet Uçar, *Sultan, Güç ve Hassasiyet*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, s.69.

¹³⁰ Eraslan, *a.g.e.*, s.224.

yapılması gerektiğini bazı bakan ve bürokratlardan oluşan bir komisyonun on beş gün içerisinde bakıma ve yenilenmeye gereksinimi olan okul, cami ve tekke gibi yerlerin listesinin bildirilmesini istemiştir¹³¹.

Sultanın bu şekilde komisyondan bilgi istemesinin sebebi İslami yapıların bakımsızlığının, halkı kötümserliğe düşürdüğünü düşünmesidir. Özellikle camiler, İslamiyet'in sembol yapılarından. Bu yapıların düzenli, temiz ve bakımlı olmasına, dikkat çekici bir yapıya kavuşturulması amaçlanmıştır. Cami avlularında rastlanılan bazı sergilerin cami düzenini bozmayacak şekilde nizami şekilde bakımı ve kontrollerinin yapılmasına dikkat edilmiştir¹³².

3.5. İÇKİ SATIŞININ YASAKLANMASI VE AHLAKI KORUYUCU TEDBİRLER

Sultan II. Abdülhamid 28 Mart 1889'da İstanbul'un Müslüman mahallelerinde meyhane açılıp içki satılmasını yasakladığı gibi mevcut meyhanelerin de kapatılmasını emretmiştir.

Müslüman toplum içerisinde içki satışı engelleyerek İslami ahlak kurallarının tekrar yaşatılması için çaba sarf etmiştir. Sultan, İslam dünyasına örnek olmak amacıyla üç aylar ve kandiller gibi önemli dini gün ve gecelerde bazı umumi yerlerde çeşitli grup ve kişilerin ahlak, huzur ve sükûneti bozma gibi durumlarına karşı önlemler alınmasını istemiştir. Halife olarak II. Abdülhamid sosyal dayanışma alanında yapılan uygulamaların lideri olmuştur¹³³.

Müslüman toplumu ortak bir ideoloji, ortak bir İslami kimlik etrafında şekillendirme gayretinde olan II. Abdülhamid İslam'ı bir kimlik unsuru, milli dayanışma temeli, ortak vatandaşlığın bir aracı, imparatorluk içindeki Müslüman unsurları bir araya getirmek için bir sosyal çimento olarak görmüştür¹³⁴.

¹³¹ Eraslan, *a.g.e.*, s.225.

¹³² Eraslan, *a.g.e.*, s.225.

¹³³ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı Sultan II. Abdülhamid Devri Semineri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul 1994, s.93-105.

¹³⁴ Çetinsaya, *a.g.m.*, s.380-387.

3.6. İDARİ ALANDAKİ DÜZENLEMELER

II. Abdülhamid İslam aleminin halifesi olarak yönettiği topraklarda İslami kurallara uyulmasına özen göstermiştir. Sultanın anlayışına göre devlet yönetiminde görevli kişilerin benimsemiş olduğu İslamcı siyaseti halkın da benimsemesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti yöneticilerinin İslami kuralların uygulayıcısı ve takipçisi olmaları önem arz etmekteydi. Sultan II. Abdülhamid saltanatı döneminde görev alacak kişilerin seçilmesine ve eğitime önem verilerek devlet ricalinde İslamcı fikrin güçlendirilmesine gayret etmiştir. İktidarı döneminde görev alan kişilerin, Osmanlı Devleti'ni ve hilafeti temsil etmelerinden dolayı Panislamizm siyasetini iyice benimsemiş ve bu siyaset anlayışının birer uygulayıcısı olmalarını arzulamıştır¹³⁵.

3.7. DEVLET MEMURLARININ DURUMU

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı devlet memurları en büyüğünden en küçüğüne kadar genel bir karamsarlık içindeydiler. Bu ruh haliyle kendi başlarının çaresine bakma yoluna giden devlet memurlarının bir kısmının rüşvet ile iş yaptığı Osmanlı yönetimince bilinen bir gerçektir. Aynı zamanda üst düzey devlet adamlarının yabancı devlet taraftarı olmaları ise gayet doğal hale gelmiştir. Devlet görevindeki kişilerin devletin geleceğini hiçe sayarak din, devlet ve vazife şuuru içerisinde görev yapmaktan uzaklaşmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti memurlarında homojen bir yapı yoktu. Rum ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı dostane bir tavır takınmayacağı da gayet açıktı. Diğer yandan da merkezden uzak yöneticilerin başıboş davranışları da devleti çok yıpratmıştır¹³⁶.

Sultan II. Abdülhamid bu sorunu çözmek amacıyla devlet görevlilerinin iyi bir eğitim almasına çalışmış, ayrıca Müslüman soydan gelenleri iş başına getirmek için çaba sarf etmiştir. Öncelikle Maarif Nazırlığı gibi kurumları ıslah ederek idari

¹³⁵ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s.211-213.

¹³⁶ Eraslan, *a.g.e.*, s.213-214.

alanda bazı reformlar yapmıştır. Ayrıca, görevini kötüye kullanan ve suiistimal de bulunan yabancılarla işbirliği yapan devlet ricalini cezalandırma yoluna gitmiştir¹³⁷.

3.8. MALİ DURUM

Osmanlı Devleti'nin mali durumunun son derece bozuk olması verilen maaşların yetersiz kalması devlet memurlarının görevlerini eksik, yanlış veya rüşvetle yapmalarına neden olmuştur. Bazı devlet memurlarının yabancı elçiliklerde tercüman ve kâtip olarak çalıştıklarını öğrenen II. Abdülhamid devletin bir takım gizli kalması gereken olaylarının ifşa edilmesinden endişe duyarak bu kişilerin cezalandırılmasını istemiştir. Sultanı endişelendiren en önemli konu ise, üst düzey devlet görevlilerinin paraya tamah etmeleridir. İşte bu durum Osmanlı halkının devlete olan güveninin zedelenmesine neden olmuştur. Sultan, bahşiş diye nitelediği rüşvetin devlet hazinesine zararını anlamış olmasına rağmen, bunun sadece düzenli ve sürekli bir kontrolle çözülebileceğini düşünmüştür. Padişah aynı zamanda devlet memurluğuna yeni alınan insanların, iyi ahlaklı, vicdanlı, temiz ve dindar kişiler olmalarına dikkat etmenin ötesinde, işe yeni başlayacak memurların verilen vazifeyi suiistimal etmeyeceklerini ve halifeye sadakatten ayrı kalmayacaklarına dair yemin etmelerini şart koşturmuştur¹³⁸.

¹³⁷ Eraslan, *a.g.e.*, s.214.

¹³⁸ Eraslan, *a.g.e.*, s.216.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFRİKA'DA OSMANLILAR VE SÖMÜRGEÇİ GÜÇLER

1-CEZAYİR-TUNUS

Kuzey ve Orta Afrika ile zaman içerisinde, Ortadoğu bölgeleri, Osmanlı topraklarının başlıca savunma hattı olarak önem kazanmaya başlamıştır. Afrika bölgesindeki Osmanlı yönetiminin stratejik çıkarları ve Sultan II. Abdülhamid'in İslam birliğine yönelik faaliyetleri birbirlerinin ayrılmaz parçası haline gelmiştir.

II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'in saltanatları sırasında, Osmanlı yöneticileri devletin Afrika ülkelerinin yöneticileriyle ilişkilerini canlandırmak, mümkün olduğu şartlarda Osmanlı varlığının etkisini fiili olarak hissettirmek için çabalamışlardır. Fakat Sultan II. Abdülhamid, özellikle Kuzey Afrika politikasını seleflerinin zamanındakinden çok farklı şartlar altında geliştirmiştir. II. Abdülhamid, padişah olduğunda devletin içinde bulunduğu durum ve konjonktür belliydi. Bir yandan iç politikada sıkıntı ve olumsuzluk bir yandan Avrupalıların emellerine karşı koyabilmek için yoğun çaba gösterilmiştir. İngilizleri Mısır'dan çıkarmak, Fransızların Sahra'ya girmesini durdurmak, İtalyanların Libya'ya göz dikmesini önlemek bir yandan da bu devletlerin hepsiyle olan ilişkilerin yine iyi şekilde devam etmesi için çaba sarf edilmiştir.

Fransızların Tunus'u işgal etmesiyle İstanbul'un Libya'da karşı konulamaz strateji ve ekonomi alanında güçlüklerle karşılaşmasına neden olmuştur. 1882 yılından sonra Afrika'da kalan bu son Osmanlı toprağı İstanbul'dan idare edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid, özellikle sömürge idaresi altında bulunan Müslümanları hilafet gücüyle Osmanlı Devleti'ne bağlamaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda bu topraklarda halkı isyana teşvik eden Avrupalı Devletlerin girişimlerini önleme gayreti içerisindeydi¹³⁹.

Hükümet tarafından 1882 yılından sonra uygulanan Afrika politikası, Sahra ve Orta Afrika'da Osmanlı nüfuzunu güçlendirmeye vergi muafiyetleri ile ve yerel idarelere daha fazla yetki tanımak yoluyla yerli halkın ve liderlerinin gönlünü almayı

¹³⁹ Orhan Kilercioğlu, *Çöküş Bir Devrin Dramı*, Çatı Kitapları, İstanbul 2011, s.297.

amaç edinmiştir. Müslüman kesimi dayanışmaya, hilafete bağlılığa çağıran Osmanlı politikası yerel halkın yönetime katılmasının fayda sağlayacağını düşünmüş, bu sebeple yenilikçi ve etkili bir politikaya geçmiştir¹⁴⁰.

Fransa, eskiden beri Akdeniz bölgesine yerleşmeye çalışmış, Afrika Kıtası'nı kendisine sömürge alanı olarak seçmiş bir ülkedir. Fransızların 1830'da Cezayir'i bazı ticari borçların ödenmemesi, Fransız konsolosuna hakaret edilmesi gibi çeşitli bahaneler ileri sürerek işgal etmesi Kuzey Afrika'yı İstanbul'a daha da yakınlaştırmıştır. Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz'in Kuzey Afrika'daki popülariteleri, özellikle Fransa'nın Tunus ve Orta Afrika'yla (Sudan dahil) ilgilenmeleri belli olduktan sonra giderek artmıştır.

Fransızlar, Napolyon Bonapart döneminde Akdeniz'e göz dikmiş 1798'de Mısır'ı işgal etmiştir. Ancak bu duruma rakipleri İngiltere ve Rusya tepki gösterince Mısır'dan çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu durum Fransa'yı amacından uzaklaştırmamış, bunun için tekrar fırsat kollamıştır. Bu amaç doğrultusunda 1830'da Osmanlı Devleti'nin toprağı ile Cezayir bölgesini kendi topraklarına katma yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti ise, bu durumu sadece protesto ile yetinmek zorunda kalmıştır. Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacağına dair 1856 yılında Paris Antlaşması'na imza atması, yayılmacı güçlerin gayelerinden vazgeçmemiş olduğunu, sadece belli bir süreliğine gayelerini ertelemek durumunda kaldıklarını göstermektedir.

Fransızlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Tunus'la yakından ilgilenmeye başlamış, işgal planları hazırlamışlardır. İşgal etmek için uygun zamanı kollamış, İngilizlerin Mısır'daki emellerinden dolayı kendilerinin Tunus'u işgal etmesine tepki göstermeyeceğini düşünmüştür¹⁴¹. Bunlar yaşanırken Almanya ise, Sedan Savaşı ile Fransa'dan aldığı Als-Loren bölgesindeki toprakları unutturmak için işgale tepki vermeyeceğini açıklamıştır¹⁴².

Tunus'la ilgilenenler sadece Fransızlar olmayıp İtalyanlar da bu bölge ile yakından ilgilenmişlerdir. Almanya ise, bu durumdan yararlanma yoluna gitmiş, iki

¹⁴⁰ Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde*, s.479.

¹⁴¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C.I, TTK Basımevi, Ankara 1991, s.26.

¹⁴² Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1759 1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s.379.

devleti gizliden desteklemiş, birbirlerine karşı rakip olmalarını sağlayarak ufak bir ihtimalde olsa kendilerine karşı birleşme ihtimallerini de ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Tunus, Berlin Kongresi'nin hemen öncesinde Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunan bir beyliktir. Türkler tarafından üçüncü kez ve kalıcı olarak 1574 yılında egemenliğine katılan bu beylik, ilk yıllarda Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olarak vazifesini görmüş ve vezir rütbesinde bir paşa tarafından yönetilmiştir. Yalnız yeniçerilerin isyan çıkartıp paşayı devirmeleri ve yerine bir bey seçmeleri üzerine zaman geçtikçe seçim usulüne dayanan bir beylik şeklini almıştır. Merkezden uzak oluşu ve İstanbul'un bütün dikkatini ve enerjisini Avusturya-Macaristan karşısında yoğunlaştırmasının neticesi olarak kendi haline terk edilmiş bir beylik görünümündedir¹⁴³.

1705 yılında seçim sistemi usulünü değiştiren Aydın Hüseyin Bey kendi ailesi olmak üzere veraset usulüne dayanan bir beylik sistemi dönemini başlatmıştır. Hüseyin Bey devri refah içinde geçen bir dönemdir. Yalnız ölümünden sonra tehlike çanları çalmaya başlamış, ayrıca korsanlık ve esir ticareti de baştaki beylerin başlıca gelir kaynaklarını oluşturmaya başlamıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Akdeniz'de güvenliğin tesisi ve esir ticaretinin yasaklanması beyliğin kaynaklarının kurummasına etki etmiştir. Bu olumsuzluklar Avrupalılara borçlanmayı da beraberinde getirmiştir¹⁴⁴.

Berlin Konferansı sırasında nüfuz sahipleri başlıca devletler; İtalya, Fransa, İngiltere idi. Fransa'nın en büyük hayalleri arasında Akdeniz'de bir imparatorluk kurmak vardı. Ayrıca 1856 Paris Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü kabul edilmişti. İtalya milli birliğini tesis ettikten hemen sonra yönünü Tunus'a çevirdi. Tunus'un özellikle coğrafi yönden İtalya'ya yakın olması önemli bir cazibe merkezi olmasında etkili olmuştur. Tunus'un nüfusu giderek artmış ve İtalya içinde yeni bir vatan olmaya çok uygun bir hale gelmiştir. Fransa'nın himayesindeki Cerbe Adası, 47.000 nüfusa sahip olması ve Trablusgarp'a yakın olmasından dolayı büyük bir önem arz ediyordu. Burada çoğunlukla Türk hâkimiyetinden kısmen

¹⁴³ Tandoğan, *a.g.e.*, s.34.

¹⁴⁴ Tandoğan, *a.g.e.*, s.35.

rahatsız olanların toplanması İtalyanların işine geliyordu. İtalya'nın Cerbe'yi önemsemesinin farklı bir sebebi daha vardır. Brezilya ve Arjantin gibi büyük kahve tarlalarından elde ettiği mahsuller için Trablusgarp iyi bir pazar anlamı ifade ediyordu. Ayrıca Türk- Arap- Musevi ve Zenci gibi farklı milletlerden oluşan bir milyona yakın nüfusuyla da önemliydi. Hem böyle bir nüfusa sahip olması, hem de Gabes Körfezi güney tarafı için stratejik bir bölgeydi¹⁴⁵. Diğer taraftan İtalya Milan'da faaliyette olan şirketlerin Bingazi'de acentalarını açarak ticaret alanını genişletmeyi ve sağlamlaştırmayı amaçlamıştır.

Afrika'nın geleceği ile ilgili önemli dönüm noktalarından birisi ise, Berlin Batı Afrika Konferansı'dır. Otto Von Bismarck'ın başkanlığında 15 Kasım 1884–26 Şubat 1885 tarihleri arasında Berlin'de toplandı. Bu konferansa hemen hemen bütün Avrupa Devletleri katılmıştır. Sonraki süreçte davet üzerine Rusya-Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İtalya, Osmanlı Devleti gibi ülkelerde konferansta yerini almıştır. Konferans, İngiltere ve Almanya arasında görüş ayrılığı nedeni ile ve Kongo'nun iç taraflarını denetleme konusunda hak iddia eden Portekiz'in önerisi ile toplanmışlardır. Bu kongre, aynı zamanda Afrika coğrafyasının Avrupalı Devletler tarafından barış içerisinde paylaşılması anlamına gelmektedir¹⁴⁶.

İtalya'nın Afrika'da genişleme politikası taraftarları Roma'da bir cemiyet teşkil etmişlerdir. Bu cemiyet, Trablusgarp vilayeti hakkında emellerinin gerçekleşmesi için, gereken zeminin oluşturulması ve bunun gereğinin yapılması için hareket etmişlerdir.

İngiltere, Tunus üzerinde herhangi bir şekilde yerleşme düşüncesine sahip değildi. Çünkü İngilizlerin Tunus'a yerleşmeleri halinde Akdeniz'de Fransa ve İtalya'yı gücendirmiş olacağını ve bu iki devletin de kendisine karşı bir konuda ortaklaşa harekette bulunabileceğini varsaymıştır. İngiltere aleyhine gelişebilecek böyle bir hareketi önlemek ve Akdeniz'de denge siyaseti sayesinde tutunabilmek için Tunus hakkında tarafsız görünmenin fayda sağlayacağını düşünmüştür.

¹⁴⁵ BOA, Y.PRK.TKM., 45/44, 03/M.1320; bkz: **Ek 2**.

¹⁴⁶ Sabit Duman; "Berlin Kongresi," <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/DUMAN-Sabit-BERL%C4%B0N-KONGRES%C4%B0.pdf>, Erişim Tarihi: 25.04.2017.

1.1. FRANSA’NIN TUNUS’U İŞGALİNE KADAR II. ABDÜLHAMİD TARAFINDAN GELİŞTİRİLEN OSMANLI- AFRİKA SİYASETİ

Kanuni Sultan Süleyman devrine rastlayan 1534’te ilk defa Osmanlı hâkimiyetine dâhil edilen Tunus, son dönemlerde beyler tarafından yönetilmektedir. O dönemden itibaren süren bağıllık XIX. yüzyıldan itibaren göstermelik bir hâl almıştır. Tunus bu dönemden itibaren bir beyin mutlak idaresi altında yönetilmeye başlanmıştır. Özellikle de İtalya-Fransa-İngiltere gibi Avrupalı müstemlekeci devletlerin etkisi altına girmiştir. Bu saydığımız devletlerin her biri Tunus’u hâkimiyetine katmak ve oraya yerleşmek için çaba sarf etmiştir¹⁴⁷. Bu ülkelerden özellikle Fransa diplomatik alanda büyük uğraşlar içine girmiştir. Cezayir’in Fransızlar tarafından zaptı üzerine Osmanlı Hükümeti Tunus’u kaptırmamak için orayı kendi nüfuzu altına almak istemiştir. Bu amaca ulaşmak için Kaptan-ı Derya Çengeloğlu Tahir Paşa komutasıyla donanma ve asker yollayarak hâkimiyetine almayı kararlaştırmıştır. Fakat bu durumu anlayan Fransa, Tunus sularına donanmasını yollayarak bunu önlemiştir. Amacı burayı kolayca elde edebilmektir. Osmanlı Devleti ise, bu durum üzerine ileri gidemeyerek bu teşebbüsünden vazgeçmiştir¹⁴⁸.

Sultan II. Abdülhamid devri müstemlekeci Avrupa Devletleri’nin Amerika Kıtası’ndan sonra artık Afrika Kıtası’na ilgilerini çevirdikleri, etkin bir şekilde bu kıtanın maddi imkânlarını ve topraklarını ele geçirme projelerini yaptıkları bir döneme rastlamaktadır. Bu devirde İngiltere, İtalya, Fransa ve Belçika’nın kendi güçleri oranında ve kendi aralarında yaptıkları ittifaklar sonucunda hisse kapmaya ve bu imkânlardan yararlanmaya çaba sarf ettikleri görülmüştür¹⁴⁹.

Osmanlı-Rus harbi sonrası Rusların İstanbul önlerine dayanmalarıyla Osmanlı Devleti prestijinin dünyada sarsıldığı gibi İstanbul’un da Tunus üzerinde nüfuzunu güçlendirmeye yönelik gayretleri pasif bir hal almıştır. Zor şartlar altında Bâb-ı Âli’nin Tunus olayına müdahale edememesi İslam aleminin halifesi olan Sultanın Kuzey Afrika’da bulunan tebaası nezdinde itibarını ve gücünü sarsacak bir

¹⁴⁷ BOA, Y.A.HUS., 325/41, 26/L/1312; bkz: **Ek 3**.

¹⁴⁸ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s.554.

¹⁴⁹ İdris Bostan, “Orta Afrika’da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu(1893-1895)”, *Bellefen*, S.210, Ankara 1990, s.665-697.

anlam ifade etmekteydi. Bu durumu telafi etmek için Sultan, Libya'da Fransızlara karşı sert bir kampanya süreci başlattı. Bunun devamında bu vilayete yeni askeri takviye birlikleri gönderilmiştir. Bu gönderilen birlikler ihtişamlı merasim törenleriyle karşılanmıştır. Müstahkem yerlere yeni toplar nümayışler içinde yerleştirilmiştir. Tunus mültecilerine giden takviye birliklerine halifenin kâfirlere karşı hazırladığı seferi öncü habercileri olduğu ve Sultanın yakın bir gelecekte duruma müdahale edeceği bildirilmiştir. Bu izlenimi vermek fakat aslında hudut sınırları muhtemel olaylara karşı güvenlik önlemleri sebebiyle Gadames ve Gata takviye birlikleri gönderilmiş ve bazı Sahra kabileleri ile anlaşma yoluna gidilmiştir.

Fransız konsolosluğu Kasr-ı Said Antlaşması gereğince Tunusluları Fransız himayesine alma girişimlerine sert bir şekilde engel olmuştur. Fransızların aleyhine bölgede halkın isyan etmesi için Arapça bildirimler İstanbul'da basılarak Trablusgarp, Cezayir ve Tunus'ta dağıtmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin almış olduğu bu önlemler Fransızların hâkimiyetine karşı isyan etmek için Tunus ve Cezayir halkını cesaret ve güven dayanağı oluşturmuştur. Fransızlar kendileri için önem arz eden bu tutum ve davranışlardan bir an önce vazgeçilmesini ısrarla isteyerek az önce yukarıda konusu edilen siyasetin icra niteliğinde olan Vali Nazif Paşa'yı görevden aldirmaya muktedir olmuşlardır¹⁵⁰. Yalnız bu durum Osmanlı Devleti'nin takip etmiş olduğu politikadan vazgeçmiş olduğu anlamına gelmemektedir¹⁵¹.

Sultan II. Abdülhamid'in Libya'daki İttihad-ı Ehl-i İslam siyasetinin icra organı Medeniye Tarikatından Şeyh Hamza Zafir'dir. Her türlü adımda Zafir Efendi'nin görüşleri alınmıştır¹⁵².

1881'de Tunus-Cezayir sınırındaki Humir (Krumir)¹⁵³ aşiretinin her zaman aralarında patlak veren olaylar yüzünden Cezayir arazisine tecavüz ile buna mani olmak isteyen Fransız kuvvetleriyle çarpışmaları Fransa'nın Tunus'u işgal etmesine bahane olmuştur. Fransızlar bu durum sonucunda fırsattan istifade ederek hızlıca Tunus sınırlarına asker yığmaya başlamıştır. Bunun üzerine Muhammed Sadık Paşa bu durumu bir telgrafla Osmanlı hükümetine bildirmiş olduğundan hükümet

¹⁵⁰ Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk ve Fransız Rekabeti (1858-1911)*, TTK, Ankara 1995, s.68.

¹⁵¹ Karal, *a.g.e.*, s.85; Çaycı, *a.g.e.*, s.35-36.

¹⁵² BOA, Y.MTV., 59/15, 08/B/1309; bkz: **Ek 4**.

¹⁵³ Karal, *a.g.e.*, s.86.

kendisinden dirayetli olmasını ve dostluğa mugayir bir hareket yapmamasını istemiştir. Aynı zamanda Tunus'a zırhlı gemilerin gönderilmesinin uygun ve yerinde olacağını, gönderilmediği takdirde ise Afrika'daki Müslüman tebaanın üzerinde kötü izlenimler bırakacağı bilinmektedir. Bu durum üzerine Girit sularında bulunan iki Osmanlı zırhlısı yola çıkartılmıştır¹⁵⁴. Yalnız Osmanlı Devleti'nin bu zırhlıları Tunus sahillerine varmadan Fransız orduları hududu geçerek ilerlemeye başlamışlardır. Bu durum Fransa'nın Kuzey Afrika şeridini ele geçirme düşüncesinde olduğunu açıkça göstermiştir. Bu süreçte Tunus'taki Fransız konsolosu Muhammed Sadık Paşa'ya bir mektup yollayarak Fransız kuvvetleri kumandanının kendisiyle görüşerek yapacağı teklifleri kabul etmesini bildirmiştir. 13 Mayıs 1881'de bu hadise İstanbul'a iletilmiş, Sadık Paşa kumandanla görüşmeyi onaylamış ve bunun üzerine de başvekil Sait Paşa'nın yapılacak teklifleri bildirilmesini ve Fransızların arzularına göre mukavele akdinin zararlı olabileceğini ifade etmiş ve bunun neticesinde büyük devletler tarafından onaylanmadıkça hiçbir mukavele imza edilmemesini istemiştir. Bu sürece rağmen hızla ilerleyen Fransız kuvvetleri kumandanı bir bölük ile birlikte Tunus'a girmiş ve doğruca valilik sarayına gidip 10 maddelik sulh şartlarını bildirerek dört saat içinde kendilerine cevap verilmesini istemiştir.

Osmanlı Devleti 12 Mayıs 1881'de imzalanan Bardo (Kasrı Said) Antlaşması'yla dikte ettirilen bütün maddeleri kabul etmeye mecbur olmuştur. Bu anlaşma maddelerine göre valilik Sadık Paşa'da kalmakla beraber Fransızlar lüzum gördükleri yerleri işgal edebileceklerdir. Ayrıca Tunus maliyesini kontrolleri altına alacaklardır¹⁵⁵. Fransa tarafından dikte ettirilen ve 10 maddeden ibaret olan anlaşmanın önemli maddeleri şunlardır:

- 1- Fransa Cumhuriyeti ile Tunus Beyi hazretleri arasında el-yevm mevcut sulh, dostluk ve ticaret muahedeleri ile sair bilcümle mukaveleler ahkâmı kemakân (olduğu gibi) muteber olacaktır.
- 2- Tunus Beyi hazretlerinin şahsı ve sülalesi veyahut memleketlerinin huzur ve asayışı tehlikeye maruz kaldığı zaman kendilerine sureti mütemadiye de ibrazı muavenet eylemeyi Fransa Hükümeti cumhuriyesi taahhüt eder.

¹⁵⁴ BOA, Y.E.E., 103/72, 01/C/1298; bkz: **Ek 5**.

¹⁵⁵ Ziya Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti Dönemi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2009, s.143.

- 3- Fransa hükümeti Tunus, hükümetiyle Avrupa Devletleri arasında el-halatu hazili mevcut muahedatı icrasını tekeffül eder.
- 4- Fransa hükümeti cumhuriyesi tarafından Tunus Beyi hazretleri nezdinde bir sefir olacak ve iş bu muahedenin icrasına nezaret ve her iki memlekete ait umur ve mesaliki müştereke için Fransa hükümeti ile Tunus hükümeti arasında icra-i vesatat edecektir.
- 5- Fransa'nın memalik-i ecnebiyede memuru-i diplomatik konsolosların Tunus emareti ile tebaasının menafiini himayeye memur olacaklardır. Buna mukabil Tunus Bey'i muvafakatini istihsal etmeden beynelmilel bir mahiyetin haiz hiçbir muahedede akd eylemeyi taahhüt eder¹⁵⁶.

Osmanlı Hükümeti Tunus'un işgalini ve yapılan anlaşmayı tanımayarak keyfiyeti protesto etmiştir. Daha sonraki zamanlarda Osmanlı Devleti Tunus'a asker ve donanma göndermeye teşebbüs ettiyse de Fransa'nın tehdidi ile karşılaştığında ve razı olmaları istenilen büyük ve güçlü devletlerden hiç birisinin bu duruma müdahil olmak istememesinden dolayı ne yazık ki bir netice hâsıl olmamıştır. İşte bu sebepten ötürü yapılan işgal hareketini hukuki yönden çürütmeye çalışmıştır. Özellikle dünyaca en doğru kaynaklar arasında zikredilen Gotta salnamesinde 1570 yılından beri bu topraklarda Türk hâkimiyetinin egemen unsur olduğu; en son olarak da 1871 fermanı ile Tunus'un Osmanlı Devleti ile bağlarının koptuğu vurgulanmıştır. Bu fermana göre Tunus Beyi'nin eyaleti içişleri dışında hiçbir hareket ve icrada bulunamayacağı net bir şekilde belirtilmiştir. Bütün bu delilleri dayanak noktası olarak kabul eden Osmanlı Devleti, Tunus Bey'i ve Fransa arasında imzalanan anlaşmayı hükümsüz saymaktadır¹⁵⁷.

Tunus'un fiilen Fransa idaresi altına geçmesinden sonra, 10 Ağustos 1920'deki geçersiz Sevr muahedesine kadar Osmanlı hükümeti katiyen bu ilhakı kabul etmemiş, bunun sonucunda anlaşmanın 20. maddesi usulünce 1886 tarihi itibariyle Tunus'un Fransa'ya ait olduğu onaylanmıştır. Böylece Tunus, Eylül 1574' de kesin olarak Osmanlı yönetimine girdikten tam 312 sene sonra Türk hâkimiyetinden çıkmıştır. Bu durum aslında Osmanlı Devleti'nin meskûn topraklarında dağılma riskini ortaya koymuştur. Bir yandan Osmanlı Devleti, Tunus

¹⁵⁶ Kazıcı, *a.g.e.*, s.144.

¹⁵⁷ Tandoğan, *a.g.e.*, s.40.

sorunu ile uğraşırken yeni bir problem başlamak üzereydi. Bu problem İngiltere'nin Mısır'a yerleşmek için harekete geçmiş olmasıydı¹⁵⁸.

2. İNGİLTERE'NİN MİSİR'İ İŞGALİ

Mısır, Hindistan yolu üzerinde Akdeniz'e kıyısı olan Arabistan coğrafyasına yakın ve zengin bir ülkedir. Mısır'a hayat veren Nil nehrinin varlığı ayrıca Cebeli Tarık Boğazı'ndan sonraki Hindistan'a açılan ikinci kapı olması Mısır'ın önemli bir özelliğidir.

İslam kültür ve tarihinde önemli bir yeri olan Mısır, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı Devleti hâkimiyetine katılmıştır. Bunun sonucunda hilafet de Osmanlı Sultanlarına geçmiştir¹⁵⁹. Mısır, Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren Osmanlı Devleti içinde beylerbeyi statüsü içinde yönetilmiştir. Beylerbeyi statüsü Mehmet Ali Paşa'nın valiliğine kadar devam etmiştir. Fransızların Mehmet Ali Paşa'yı desteklemeleriyle Mısır, 1841 yılında özel bir statüye kavuşmuştur¹⁶⁰.

1867 yılında Mısır Valisi İsmail Paşa Mısır'ın felaketine neden olmuştur. Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Mısır'ın dünya siyasetindeki stratejik konumu, daha da artmıştır. Bu durumun sonucunda yabancı güçlerin baskılarına daha çok yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu süreçte İngiltere, XIX. yüzyılda Hindistan'daki sömürge bölgesine ulaşmak amacıyla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumuştur. Bundan dolayı Rusya'nın Osmanlı Devleti topraklarını ele geçirmeye yönelik teşebbüslerine karşı tavır takınmıştır¹⁶¹. Bu durumda Fransa Mısır'ın işgaline engel olmuş, Kırım Savaşı'nda da Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Rusya'ya karşı savaşa girmiştir. İngiltere'nin bu siyasetinin zamanla değişikliğe uğradığı açıktır. Bu siyasetteki değişikliğin birçok nedeni olmasını yanı sıra, İngiltere'deki yönetim değişikliğinin etkisi fazladır. İngiltere'de 1800'lü yılların sonlarında yapılan seçimlerde Osmanlı Devleti üzerindeki menfaatlerinin devamını ve bu imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunmasını savunan Muhafazakâr Parti

¹⁵⁸ Kazıcı, *Sultan Abdülhamid*, s.147.

¹⁵⁹ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006, s.124-132.

¹⁶⁰ Kazıcı, *Sultan Abdülhamid*, s.145.

¹⁶¹ Hüner Tuncer, *19.Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000, s.100.

yönetimden düşmüş yerine muhafazakârlardan aksi düşünceye sahip olan Lord Gladstone'un başkanı olduğu Liberal Parti yönetime geçmiştir¹⁶². İngiltere bölgedeki menfaatlerini korumak amacıyla yeni politikalar belirlemeye çalışmış ve bu arada Kıbrıs'ı ele geçirmiştir.

Avusturya'nın Bosna Hersek'e yerleşmesini sağlayan İngiltere, Rusya'nın güneye inmesine engel olmaya çalışmıştır. İngiltere'nin bundan sonraki süreçte Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politika devletin parçalanmasına ve yıkılması, Osmanlı topraklarını ya kendi eline geçirmek ya da bu topraklarda kendisine bağlı devletlerin kurulmasını teşvik etmeye yöneliktir.

XX. yüzyıl başlarında İngilizlerin Osmanlı topraklarına ilgisi özellikle Mezopotamya ve İran Körfezi'ne yöneliktir. İngiltere bu bölgelerde gerek siyasi gerek ticari üstünlüğü Osmanlı Devleti'nden almaya başlamıştır. Bölgede İngiliz üstünlüğünün kurulması, Hindistan'a giden yolun güvenliği açısından ve diğer doğudaki sömürge bölgelerine ulaşımı sağlamada yaşamsal bir öneme sahiptir. Bölgeye yönelik Alman faaliyetleri ve Bağdat demiryolu projesi İngiliz çıkarlarını tehdit edecek niteliktedir¹⁶³. Almanya'nın demiryolu projeleri ile Ortadoğu'ya sokulması ve bir yandan Rusya'nın güneye inmeye yönelik gayretleri, İngiltere'yi telaşlandırmış ve bunun sonucunda Mısır'a müdahale için fırsat kollamıştır. Mısır Valisi olan Hidiv İsmail Paşa giriştiği hareketlerle ve şahsi politikaları ile Mısır'ın altından kalkamayacağı bir borç yükünün altına sokmasına neden olmuştur. Yabancı devletlerin Mısır'ın işlerine yaptıkları müdahaleler, bu sefer halkın Mısır hükümetine tepki göstermesine yol açmıştır¹⁶⁴. Bu bölgede yaşayan halk uzun bir süredir ekonomik bunalım yaşarken Avrupa Devletleri'nin de ekonomik menfaatlerle bölgeye müdahale etmeleri halkı isyana yöneltmiştir. Bu sebeple bölgede "Vataniler" olarak adlandırılan bir grup oluşmuş ve yabancılara karşı harekete geçmişlerdir.

¹⁶² Mahmut Aybi, *II. Abdülhamid'in Ortadoğu Politikası*, (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2009, s.68.

¹⁶³ Tuncer, *a.g.e.*, s.101.

¹⁶⁴ Uçarol, *Siyasi Tarih(1789-1994)*, s.381.

Mısır'ı kalkındırmak düşüncesiyle plansız ve programsız bir icraat girişimi, beraberinde Avrupalılara borçlanmayı da getirmiştir. Bu borçlanmalar Avrupa'nın Mısır'da siyasi bir nüfuz oluşturmasını da beraberinde getirecektir¹⁶⁵.

Mısır maliyesinin giderek iflasa doğru sürüklenmesi sebebiyle alacaklı olan Fransız ve İngiliz hükümetleri maliyeyi kontrol altına almışlardır. Kabinenin yabancı ellere geçmesindeki tehlikeyi gören ve ilerde büyük bir sorun haline geleceğini sezen İsmail Paşa'nın teşvikiyle ordu ayaklanmıştır.

İngilizlerin baskısıyla Sultan II. Abdülhamid İsmail Paşa'yı azlederek yerine Tevfik Paşa'yı getirmiştir. İsmail Paşa borçları ödeyebilmek için Süveyş Kanalı'nın hisse senetlerinden 176.000'ini İngilizlere sattığı için İngilizler kanal üzerinde hak sahibi olmuşlardır¹⁶⁶. Bu atamayla İngiltere ve Fransa kontrolörlük hakkını elde etmiş oluyordu.

Osmanlı Arşiv belgelerinde Mısır'ın maliye işlerine dair sözleşmenin bazı maddelerinin Osmanlı Devleti'nin hukuk ve görüşlerine uygun olmadığı, bu şartlarda bir imzalanma olayında Mısır'ın mağdur olacağı yönünde bilgiler mevcuttur¹⁶⁷.

Osmanlı Arşiv belgelerinden Fransa ve İngiltere'nin bölüşme ve temel politikalarından mecbur olmadıkça feragat etmeyecekleri anlaşılmaktadır. Adı geçen iki devletin esas politikaları yüzleşmeye alınarak meselenin Osmanlı Devleti'nin faydasına olmak üzere yapılması gereken hal ve iş olarak görülmüştür¹⁶⁸. Ayrıca İngilizler, Mısır'da İngiliz hayranlığı uyandırarak kamuoyunu kendi lehlerine çevirebilmek için birçok dergi ve gazeteye maddi yardımda bulunmuş, basının kamuoyunu etkileme gücünü kullanmayı bilmişlerdir¹⁶⁹.

Bu durumda Mısır halkının milliyetçilik duygularının uyanmasına ve yabancıların içişlerine müdahalesine karşı gelmesine sebep olmuştur. “*Mısır Mısırlılarıdır*” sloganıyla hareket etmeye başlayan halk, “El-Hizbül Vatani” adı

¹⁶⁵ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s.22-23.

¹⁶⁶ Fahri Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s.29.

¹⁶⁷ BOA, Y.A.HUS., 181/40; bkz: **Ek 6**.

¹⁶⁸ BOA, Y.PRK.AZJ., 5/45 1299.B12; **Ek 7**.

¹⁶⁹ Hilmi Bayraktar, “Mısır'ın Siyasî Durumuna Dair El Fellah Gazetesi Sahibi Selim Hamevî Tarafından II. Abdülhamid'e Sunulan Takrir ve Düşündürdükleri”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.361.

altında Albay Ahmed Urabi (Arabi) etrafında toplanarak Haziran 1882 yılında ayaklanmıştır. Darbe yapan Urabi Bey hükümeti devirerek kendi taraftarlarından oluşan bir kabine kurmuştur. Bu kabinede kendisi de Harbiye Nazırı olarak görev almıştır. Hareket daha çok İngiltere ve Hidivliğe karşı olduğu için Sultan II. Abdülhamid tarafından destek görmüştür. Sultan aynı zamanda Urabi Bey'i terfi ettirerek ona paşalık rütbesi ve bir de nişan vermiştir¹⁷⁰. Bu vaka üzerine Fransız hükümeti Osmanlı hükümetine başvurarak Mısır'a askeri güç göndermesi için nota vermiştir. Ancak Sultan II. Abdülhamid yabancıların bu tuzağına düşmediği gibi Mısır'a askeri güç göndermeyi de reddetmiştir. Çünkü Mısır'daki sömürgeci devletlerin yararına olarak Türk askerini kullanarak yok etmeye çalışmak İslam âleminde halifeliği kötöleyen bir harekete sebep olup, Sultanın İslam Birliği düşüncesine ters düşmüş olurdu.

Aynı Osmanlı Arşiv belgesinden anlaşılacağı üzere, türlü türlü bilgileri padişahımızın huzuruna sunacak gizli ve açık birkaç memurun oraya yerleştirilmesi gerekmektedir. Gönderilecek memurun en güzel ve uygunu, *“kulağı delik ve gözü açık, dindar birkaç kabiliyetli adamı araştırıp bularak onlara politika masrafından uygun bir miktar sermaye verilmesiyle alışverişe memur etmek”* Mısır'da gerekli görülen işlerdendir¹⁷¹.

Osmanlı Devleti, İsmail Paşa'nın bölgedeki bir takım faaliyetlerine rıza gösterdiyse de İsmail Paşa 1879 yılında bu görevinden azledilerek yerine İsmail Paşa'nın oğlu Mehmet Tevfik Paşa'yı getirmiştir. Çünkü İsmail Paşa zamanında Süveyş Kanalı zabıtasına müteallik emirlerde İngiltere'ye güç kazandıracak şekilde başına buyruk hareket etmiş ve ayrıca Hidiv adına Sudan bölgesi de İngiliz valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır¹⁷².

Hidiv Tevfik Paşa'nın döneminde geçen bu olaylar daha sonraki süreçte de artarak devam etmiştir. Urabi Paşa isyanını bahane eden İngilizler Fransızlarla anlaştıktan sonra 19 Mayıs 1882'de savaş gemilerini İskenderiye önlerine göndererek yeni bir hadise yaratmışlardır. Avrupa hükümetlerinin dış politikalarının ağırlık

¹⁷⁰ Kazıcı, *Sultan Abdülhamid*, s.147.

¹⁷¹ BOA, Y.PRK.AZJ., 5/45 1299; bkz: **Ek 8**.

¹⁷² BOA, Y.PRK.MK., 1/24, 29/Z 1296; bkz: **Ek 9**.

merkezi olan Mısır, 15 Eylül 1882 yılında İngilizler tarafından fiilen işgal edilmiştir¹⁷³.

İttihad-ı İslam Cemiyeti için canını vermeye hazır olan Urabi Paşa'ya göre tek çare Mısır'a verilen imtiyazların devam ettirilmesi şartıyla Hidivliğin değiştirilmesiyle Hidiv, İngiliz ve Fransız donanmasından yardım istemiştir. İngiliz donanmasının İskenderiye önlerine gelmesiyle Mısır'ın fiilen işgali gerçekleşmiştir¹⁷⁴. Donanmaların limanda görülmesi üzerine halk galeyana gelerek ülkedeki yabancılara saldırmıştır. Bu saldırıda kırk civarında Avrupalının öldürülmesini fırsat bilen İngiltere, Fransa ile anlaştıktan sonra Temmuz 1882 yılında İskenderiye'yi topa tutmuştur. 13 Eylül 1882'de Urabi Paşa taraftarlarıyla İngiliz ordusu arasında Tellül Kebir'de şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir. Urabi Paşa'da 15 Eylül 1882 yılında İngilizlere teslim oldu. Böylece Mısır fiilen işgal oldu. Urabi ve arkadaşlarını muhakeme eden divan-ı harp, onlar hakkında idam kararı vermişse de o sırada İstanbul'dan Mısır'a gitmiş olan İngiltere elçisi Lord Dufferin'in müdahalesi üzerine cezalar Hidiv tarafından sürgün cezası haline dönüştürüldü.

İngiltere daha sonra Osmanlı Devleti toprak bütünlüğü prensibi üzerine dayanan Doğu politikasını tamamen terk etmekte kalmayıp bir taraftan Arap milliyetçiliği diğer taraftan Anadolu'da Ermeni sorununa zemin hazırlamaya koyuldu. Bâb-ı Âli ve bazı Avrupalı Devletlerin bu işgale karşı çıkmaları üzerine İngiltere bir taraftan işgalinin geçici olduğunu, karışıklığı önledikten sonra Mısır'dan çıkacağını belirtmiş ve Sudan isyanlarını örnek göstermiştir¹⁷⁵.

İngiltere, başta Arap sorunu olmak üzere Mısır'daki diğer problemler için İstanbul'da bir kongre toplanmasını istemişse de Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması'yla aldığı tecrübeyle buna karşı çıkmış kendi topraklarını uluslararası platformda tartışma konusu yapmamıştır.

Sultan II. Abdülhamid yabancı devletlerden gelen konferans toplanması isteklerinin arkasındaki gerçekleri çürütmek gayesiyle bölgeye askeri bir heyet göndererek tarafları yatıştırmak ve heyetten gelen bilgilerle de buna göre politikalar

¹⁷³ Rifat Uçarol, *Gazi Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989, s.152.

¹⁷⁴ BOA, Y.E.E., 121/24 (25 Mayıs 1882); bkz: **Ek 10**.

¹⁷⁵ Kazıcı, *a.g.e.*, s.149.

belirlemek seçeneğini uygulamaya koymak istemiştir. Bu amaç doğrultusunda Mısır'a Müşir Derviş Paşa önderliğinde bir ekip gönderilmiştir¹⁷⁶.

Derviş Paşa'nın Mısır'daki kargaşayı yoluna koyacağını düşünen Bâb-ı Âli teklifi reddetti. Tekrar Bâb-ı Âli'nin şüphelerini ortadan kaldırmak isteyen Fransa ve İngiltere'nin konferansta Mısır işlerinden başka bir mesele ele alınmayacağına dair vermek istedikleri teminat kabul edilmedi. Bâb-ı Âli konferansın gereksiz olduğunu, Mısır'a göndermiş olduğu memurların tarafların arasını bulacağı fikrini ileri sürmekteydi.

İngiltere konferansın engellenmesi durumunda Mısır'da tek başına hareket edeceğini açıklamıştır. İngiliz donanması da Süveyş Kanalı'nda sevk halindeydi. Avrupa ve Hint'de askeri hazırlıklara başladığı haberleri vardı. Süveyş Kanalı'nın tek başına İngiltere'nin eline geçmesini istemeyen Avrupa Devletleri Bâb-ı Âli'ye konferansa katılması için baskılarını artırmışlardır¹⁷⁷.

Bu amaçla Mısır'a giden Derviş Paşa, Urabi Paşa ile görüşerek ona çeşitli hediyeler sunmuştur. Derviş Paşa, Urabi Paşa'yı İstanbul'a davet etmiş yalnız daveti kabul görmemiştir. Bâb-ı Âli bu konuyu uluslararası bir problem olmadan çözüme kavuşturmak istemiştir. Ancak bu düşüncesi başarılı olamamıştır. Bu süreçte İngilizler Fransızlarla anlaşarak bölgeye askeri kuvvet göndermek istemiştir. Osmanlı yönetimine askeri açıdan katkıda bulunmasını beyan etmişlerdir. II. Abdülhamid bu durumun İngiltere'nin siyasi bir oyunu olduğunu düşünmüştür. Mısır'a az sayıda bir askeri kuvvet gönderilse bile Urabi'nin kuvvetlerine karşı üstün olamayacağını ifade etmiştir¹⁷⁸.

Osmanlı Devleti'nin kalan topraklarını koruma düşüncesiyle sıklıkla başvurduğu denge siyaseti bu durumda pek işe yaramamıştır. Osmanlı Devleti İngiltere'ye karşı Fransa'yı araya sokmaya çalışmışsa da bu konuda başarı sağlayamamıştır¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Ramazan Balcı, *II. Abdülhamid ve Mısır Kuşatılmış Vatan*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2011, s.95-102.

¹⁷⁷ BOA, Y.PRK.MYD., 2/44; bkz: **Ek 11**.

¹⁷⁸ Kazıcı, *a.g.e.*, s.148-149.

¹⁷⁹ Kazıcı, *a.g.e.*, s.150.

Sultan II. Abdülhamid'in Mısır'a ilişkin diğer bir politikası da hilafetle ilgiliydi. Abdülhamid, Mısır'ın önde gelen din adamları ile görüşerek onların desteğini almaya çalışmış, onların aracılığı ile de kamuoyu oluşturarak bölgedeki toplumun İngilizlerden memnun olmadığı iddiasını savunmuş, böylece İngiltere'yi bölgeden tahliye etmeye çalışmıştır. Bu konu için sultanın talebi doğrultusunda Mısır'da Tefvik Efendi ile görüşen Cevdet Paşa, Mısır'ın Osmanlı'dan ayrılması halinde İngilizlerin eline geçeceğini söyleyerek bu konuda yardım talebinde bulunmuştur¹⁸⁰.

Sultan II. Abdülhamid dönem dönem Hidiv'i kazanmaya çalışmış ve o bölgede Osmanlı Devleti'nin politikasını destekleyen bazı yayın organlarını da destekleme girişimin de bulunmuştur¹⁸¹. Bütün bu çabalarına rağmen olumlu bir sonuç alamayan Osmanlı Devleti yapılacak pek bir şeyin olmadığını anlayınca İngilizlerin Mısır'ı işgalini kabul etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı iktidarının bu siyasetinde İngiltere'yi bu topraklardan çıkaramayacağını idrak etmesi ve Fransa ile Rusya'dan da bu konuda yardım alamayacağını fark etmesini sağlamıştır¹⁸².

İngiltere Avrupa'nın soğukluğu ve Fransa'nın muhalefeti ve Mısırlıların nefretleri münasebetiyle zaten Mısır'ı işgale devam edemeyeceğini anlayarak askeri işgale meşru zemin oluşturmak üzere Devlet-i Âliyye ile bir anlaşma yapmak istemiş ise de başarılı olamadığından hükümet zikredilen anlaşmayı imzaya zorlamak için ihtilal yapmaya çalışmıştır¹⁸³.

Osmanlı Devleti, İngiltere ile anlaşarak bu bölgedeki sorunları gidermeye ve diplomatik kanallarla bu coğrafyadan çıkarmayı amaçlamıştır. 24 Ekim 1885'te İstanbul'da İngiltere ile imzalanan antlaşmaya göre;

1-Osmanlı ve İngiliz hükümetleri Mısır'da, olağanüstü yetkilere sahip birer yüksek komiser alacaklardır.

2-İki komiser, Mısır ordusunun düzenlenmesi için Hidiv'e yardım edeceklerdir.

¹⁸⁰ Eraslan, *a.g.e.*, s.295.

¹⁸¹ Eraslan, *a.g.e.*, s.295-299.

¹⁸² Uçarol, *Gazi Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul 1989, s.154.

¹⁸³ BOA, Y.PRK.HR., 14/65 (1.sayfa); bkz: **Ek 12**.

3-İki komiser, Veraset Fermanı hükümleri dairesinde Mısır'ın idaresinde gerekli ıslahatları yapabileceklerdir.

4-İki komiser, Sudan'da, barışın korunması hususunda Hidiv'e yardım edecektir.

5-İki komiser, Mısır'ın güvenliğinin sağlanmasından sonra hükümetlerine birer rapor vereceklerdir. Bundan sonra Mısır'ın muayyen bir müddet zarfında İngilizler tarafından boşaltılması için antlaşma yapmak için çabalayacaktır¹⁸⁴.

Bu antlaşma metninden anlaşıldığı üzere İngilizler Mısır'ın işgaline resmiyet kazandırmış oluyorlardı. Sultan II. Abdülhamid, Mısır'a göndereceği kişiyi ve ekibi özenle seçtikten sonra onlara her türlü imkânı seferber ederek Mısır'a göndermiştir. Sultan bu iş için Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı seçmiştir. Muhtar Paşa'nın diplomatik olarak başarılı olacağına dair inancın tam olması da seçilmesinde etkili rol oynamıştır¹⁸⁵.

Sonuç olarak İngilizler, Mısır'a yerleşince Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne dayanan siyaseti terk etmiştir. Mısır'ın İngilizler tarafından işgali Sultanın halifelik sıfatına ve Panislamizm siyasetine karşı bir darbeydi. Aynı zamanda İngilizlerin siyasetinde değişikliğin keskin çizgilerle meydana geldiği aşikârdır. Bu andan itibaren İngilizler Osmanlı topraklarının birliği esasına dayalı Doğu siyasetini terk etmiş ve İngiltere yüzünü Arap yarımadasına çevirmiştir¹⁸⁶.

2.1.İNGİLİZ YAYILMACILIĞINA KARŞI TEDBİRLER

İngilizlerin çeşitli entrikalarla Mısır'a yerleşmeleri Sultan II. Abdülhamid'i tedirgin etmiş ve buna karşı Arap yarımadasında ve Basra Körfezi'ndeki askeri garnizonlar takviye edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, Afrika'da yoğun bir hilafet propagandasına başlamıştır. Avrupa Devletleri'nin işgali ve istismarı altında bulunan

¹⁸⁴ Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid*, s.153.

¹⁸⁵ Uçaroğlu, *a.g.e.*, s.138-160.

¹⁸⁶ Muhammed Harp, *Sultan II. Abdülhamid*, Çev: Mustafa Özcan, Ark Kitapları, İstanbul 2012, s.115.

Müslüman toplumun kurtuluşu için İstanbul'daki Emirü'l Mü'minin etrafında bir birlik oluşturulmaya çalışılmıştır¹⁸⁷.

İngilizler bir taraftan Arap milliyetçiliğini öbür taraftan da Anadolu'da Ermeni meselesini ortaya çıkartmaya çalışmıştır. Bu sömürgeci davranışları izlerken Osmanlı Devleti'nden pay kapma arzusunda olan büyük Avrupa Devletleri'ni de küstürmemeye özen göstermiştir. Bu gelişmeleri ve süreci yakından takip eden Osmanlı yönetimi Rusya'ya karşı İngiltere'ye güvenemeyeceğini anladı. Sultan, Fransa ve İngiltere'nin ikiyüzlü tavrını görünce bu iki devlete karşı üçüncü bir devletin yardım ve desteğini almak için Almanya tarafına yakınlaşmıştır¹⁸⁸. Sultan II. Abdülhamid'in Almanya ile ilgili politikasına ışık tutacak sözleri şunlardır:

“Almanları tercih etmem Fransızların pek hoşuna gitmiyor ise de, böyle hareket etmem için muhtelif sebepler vardı. Sempatimi Almanlara tevcih etmem için sadece Kayser'in şahsı kâfîdir. O gayri ihtiyari sevilen, itimat telkin eden, hakikaten hayran olunabilecek bir insandır. Memleketinin seviyesini ne kadar yükseltmiştir. Zaten Almanlar Fransızlara nazaran daha sevimlidirler ve tabiatları itibarıyla Osmanlılara daha yakındırlar. Onlarda Osmanlılar gibi yavaş harekete geçen fakat sadık ve namuslu insanlardır; çalışkan ve sebatkârdırlar¹⁸⁹”.

3. OSMANLI - FAS İLİŞKİLERİ

Fas, Afrika Kıtası'nın kuzey ucunda Akdeniz ve Atlas Okyanusu'nda sınırı bulunan bir ülkedir. Bu bölgeye Osmanlıların kısaca “Fas” olarak isimlendirdikleri, Fas halkının ise Merakeyş Sultanlığı diye isimlendirdikleri bölgedir.

Osmanlı Devleti ile Fas Sultanlığı arasındaki münasebetler Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlamış ve devam etmiştir. Osmanlı Devleti ile Fas arasındaki ilişkiler XVIII. yüzyılda yoğunlaşarak ilerlemiştir. Fas Sultanı, İstanbul'a hediyeler ve elçiler göndermiş, Osmanlı ile münasebetlerini daha da kuvvetlendirmiştir.

¹⁸⁷ Ziya Nur Aksun, *II. Abdülhamid Han*, Der. Erol Kılınc, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.233.

¹⁸⁸ Kazıcı, *a.g.e.*, s.154.

¹⁸⁹ Kızıltoprak, *II. Abdülhamid Han'ın Dış Politikası ve Taşöz Operasyonu*, s.39.

1875-1878 tarihleri arasında İslamcı fikirlerin bayraktarlığını yapan ve kamuoyuna bu fikri alıştırmak için çaba sarf ettiği görülen Basiret Gazetesi, Fas'a dirayetli bir elçi gönderilip ilişkilerin daha da samimi ve üst düzeyde olacağına, bu sayede mevcut kuvvete beş-altı milyonluk bir ilave güç kazanılacağına dikkat çekiyordu. Gazetenin bu yazılarında pek ses çıkmasa da Rusya ile ilişkilerde savaşın kaçınılmaz hale gelmesi üzerine Mart 1877'de Sultan II. Abdülhamid'in kendi el yazısı ile sultana ve şeyhülislam reisul-ulemalığına birer mektup gönderdiği anlaşılmaktadır¹⁹⁰.

El-Cevaib Gazetesi'nin 4 Ocak 1882 günü yayınladığı siyasi makaleler tercüme edilmiş ve bunlardan birisine Fransızlarla Merakeş kabileleri arasında her an savaş çıkacağı bildirilmiş ve gazetelerde yayınlanan haberlerde Fransa ile Fas arasında çıkacak savaşı yalnız Osmanlı halifesinin durdurabileceği açıkça ifade edilmiştir¹⁹¹. Yine bu bağlamda Almanya, Osmanlı Devleti ile irtibata geçmeleri konusunda Fas'a telkinlerde bulunmuştur¹⁹².

İngiliz Sefiri Sir J. Drummond, II. Abdülhamid'in kendi el yazısı ile yazdığı bir mektubu Şeyh İbrahim Senusi aracılığıyla Fas sultanına intikal ettirdiğini ifade etmektedir.

İngiliz Sefir Wood ise, yaklaşık 50 yıldır Afrika hükümetleri ile münasebetleri olmayan Osmanlı Devleti'nin böyle kritik bir süreçte elçi göndermesini merak etmiştir. Senusi, İstanbul'daki konferansta Avrupalı bazı devletlerin Sultanın bağımsızlığını yok edecek şartlar ileri sürdüğünü, Sultanın da batılı güçler yerine kendi dindaşından yardım istemeyi uygun gördüğünü açıklamıştır. Avrupa gazetelerinin yazdıklarına göre, Fas Emiri adeta İngilizlere meydan okurcasına bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Her an yeni olayların baş gösterebileceği belirtilmiştir.

İspanya Osmanlı Devleti'nin Fas hükümeti nezdinde daha etkili olabilmesi için Osmanlı sefirinin tayin edilmesine olumlu bakmıştır. Bu hareketiyle Osmanlı

¹⁹⁰ Eraslan, *a.g.e.*, s.143.

¹⁹¹ BOA, Y.PRK.TKM., 4/65, tarih:1299; bkz: **Ek 13**.

¹⁹² Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s.153-154.

Devleti'nin desteğini almayı amaçlamışlardır. Desteğin sebebi ise, Fransa'nın gittikçe artan nüfuzuna ve genişlemesine engel olmaktır.

Fas hanedanı sultanlığı ile halkın arası zaman zaman açılmıştır. Tüm bunlar yaşanırken canlarını ve mallarını kurtarmak isteyen halk bazen Tance'de bulunan Avrupalı Devletlerin sefaretlerine iltica etmiş bazen de İslam'a olan bağlılıkları hasebiyle Osmanlı Devleti'ne sığınmayı tercih etmişlerdir. Fas hanedanlığından şikâyetçi olan halk İspanya, İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere hükümetleri himayesi altına girmiştir¹⁹³.

Fas Sultanının zulmünden şikâyetçi olan halk iç karışıklıklara neden olmuştur. Bu durumu fırsat bilen Avrupalı Devletler hemen harekete geçtiler. İngiltere, Fransa, İspanya ve Portekiz yarış halindeyken İtalya da öyle bir karışık durumdan istifade ederek Trablusgarp'ı işgal etme planlarını uygulamaya koyma fikrini benimsemişlerdir¹⁹⁴. Bunlar yaşanırken Osmanlı yönetimi, Trablus'u terk etmeye hiç meyletmediği gibi diğer taraftan İtalya, Osmanlı Devleti ile barışmak arzusunda değildi. 1878'de Osmanlı Devleti daha kötü bir duruma gelmiştir. Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın savaşın galibi Rusya'ya birçok şey vermeye mecbur olduğu zaman yardımını istediği dostlarından tuhaf bir tarzda destek bulamamıştır. Bunun sebebi ise, bu devletlerin de Osmanlı Devleti topraklarındaki paylarını almış olmalarıdır¹⁹⁵.

Fransızların, Trablusgarp civarında Cenayin tarafında bazı saldırılarda buldukları haber alınınca, bu durumun görüşülüp yapılması gereken şeylerin tespitinin Sultanın takdirine bırakıldığını Osmanlı Arşiv belgelerinde görmekteyiz.

Avrupalı güçlerin, Fas hükümdarına yazdığı mektuplarda Şii düşüncesini tahrik etmekle, Fransa, Almanya, İngiltere gazetelerinde Asya ve Afrika'da ehli İslam'dan oluşan muhitlerde neşr olunan Arapça gazete ve dergilerin bazılarında olaylara siyasi bir mesele havası vererek “*Hadimül Haremeyn*” gibi iltifat içeren hitap cümleleri kullanılarak hilafetin gerçek temsilcileriymiş gibi göstermektedirler. Böyle bir yöntem izlemelerindeki amaç, Fas'ı Osmanlı nüfuzundan ayırmak ve İslam

¹⁹³ BOA, Y.PRK.AZJ., 13/64, 29/Z 1305; bkz: **Ek 14**.

¹⁹⁴Tandoğan, *a.g.e.*, s.61.

¹⁹⁵ BOA, Y.PRK.TKM., 19/22, 26/S/1308; bkz: **Ek 15**.

topluluğunda ikilik çıkarma düşüncelerine sahip olduklarının açık bir göstergesidir¹⁹⁶.

Osmanlı Devleti, Avrupa'daki elçileri vasıtasıyla Fransa'nın haksız bir şekilde girişimde bulunmaması için büyük bir diplomatik atak başlatmıştır. Elçilerin ilgilendiği en önemli sorun, Cezayir'in Fransa tarafından işgal edildikten sonra aralarında yaşadığı sınır meselesi sorunuydu. 1845 yılında Fransa ile Fas arasında sınır antlaşmasına göre iki ülkenin sınırları Osmanlı Devleti zamanında belirlendiği gibi kalacaktı. Fakat Fransa antlaşma metninde Fas hükümetinin olduğunu öğrenince, haksız yere bazı toprakları ele geçirme düşüncesine girişmiştir. Eğer Fransa bu amacına ulaşırsa Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki itibarı kesin olarak sarsılacaktı. Bu yüzden heyet Berlin'e ulaştığında eski antlaşmanın bir nüshasının kendilerine verileceğini belirtecekti. Böylece iki İslam devletinin münasebet kurmasının karşılıklı yarar sağlayacağı belirtilmiştir¹⁹⁷.

Fas Hâkimi Abdülaziz'in tahtan indirilmesi II. Abdülhamid tarafından endişe ile karşılandı ve bölgede meydana gelen olaylar yakından takip edildi. Fransa her an için Fas'ı işgal etmek için gerekli hazırlıkları yapmaktaydı. Bunun için mevcut sömürgelerinden asker toplamakta ve onları eğitmekteydi. Osmanlı Devleti durumu gittikçe kötüleşen Fas Hakimine yardım etmek için bu Müslüman ülkesine Osmanlı askerlerini göndermiştir. Bu durum Fransızları rahatsız etmiştir. Fransızlar Mevlay Hafid'in ordusunda Osmanlı askerlerini ihraç etmeyi başardı. Bunu yaparken de o günün basını olmadık derecede yanlış ve gerçekdışı bilgiler yayınladılar. Fransızların asıl amacı zengin maden yataklarına ve verimli arazilere sahip olan Fas'a sahip olmak istemesiydi. Bu nedendir ki, karşısında güçlü bir Fas askeri kuvveti bulmak istemiyordu. İlk defa Osmanlı sayesinde askeri eğitime bir düzen verilmeye başlanmıştı. Fransızlar Osmanlı askeri eğitimcilerini Fas'tan çıkarılması için çok uğraşmışlardır¹⁹⁸.

Avrupalıların Fas'ta yayılmaları sadece askeri ve siyasi alanda sınırlı olmamış, dini ve kültürel faaliyetlerde de bölgede etkisini giderek artırmışlardır.

¹⁹⁶ BOA, Y.PRK.BŞK., 31/49, 29/Z/1310; bkz: **Ek 16**.

¹⁹⁷ Tandoğan, *a.g.e.*, s.63.

¹⁹⁸ BOA, Y.A.HUS., 517/160; bkz: **Ek 17**.

4. AFRİKA'DA SÖMÜRGEÇİLİĞE KARŞI OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

Sömürgeciliğin yasal başlangıcı olarak kabul edilen 1884-1885 Berlin Konferansı, aynı zamanda sömürgeciliğin temel prensiplerinin de belirlendiği konferans özelliğini taşımaktadır. Güçlü dünya ülkelerinin kuvvetlerini, menfaatlerini ve uluslararası saygınlıklarını arttırmak amacıyla kullandıkları Afrika topraklarında yaşayan kültürler, modern batı dünyasının dayattığı güçlü ve yıpratıcı dönüşümü yaşamak zorunda bırakılmışlardır¹⁹⁹.

Sömürgecilik her ne kadar Fenikeliler gibi Akdeniz ve Kızıldeniz havzasında etkili olan ve farklı noktalarda çeşitli koloniler kuran devletlerin mazisine kadar giden eski bir geçmişe sahip olan aslında bizim anladığımız mana da Avrupalı Devletler tarafından XVI. ve XX. yüzyıllar arasında, özellikle Afrika olmak üzere, Amerika ve Asya coğrafyasında uygulanmıştır.

Avrupa sömürgeciliği XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca genelde Afrika coğrafyasının batı ve güney sahil şeritlerinde kurduğu ticaret kolonileri vasıtasıyla köle satın almanın ötesinde pek bir etki gösterememiştir. XIX. yüzyılda Avrupalıların Afrika'yı tanıma merakı artmış, iç bölgeleri keşfetme arzusu başlamıştır.

Afrika Kıtası'nın Avrupalı güçler tarafından paylaşılması sürecinde Osmanlı yöneticileri, yerlilerin yani o bölge halkının yanında yer alarak sömürgeciliği kabullenmemişlerdir. Libya bölgesinde İtalyanlara, Nijer ve Çad'ın kuzey bölgelerinde Fransızlara karşı savaşmışlardır. 1855'te Berlin'de toplanan Kongo Konferansı'na en üst seviyesinde katılarak kıta üzerinde mutlak bir söz sahibi olduğunu göstermiştir. Bunun sebebi ise, aralarında kurulan bağıdır. Anadolu'suz Afrika, Afrika'sız da Anadolu düşünülemezdi. Neticede Avrupa sömürgeciliğine karşı Osmanlı-Afrika bağı çözülmüş ve Afrika Kıtası sömürgeleştirilmiştir.

¹⁹⁹Erman Kaplama; "1884-1885 Berlin Konferansı: Sömürgeciliğin Yasal Başlangıcı" <http://www.foreignpolicy.org.tr/arkaplan/ocak05/tr/aykon4.htm>, Erişim Tarihi: 20.04.2017.

Aralarında tarihle hiçbir bağlantısı olmayan ve aralarında sürekli bir husumet barındıracak olan ellinin üzerinde devlet kurulmasının önü açılmıştır²⁰⁰.

5. KUZAY AFRİKA'DA İSLAM BİRLİĞİ'NE YÖNELİK FAALİYETLER

Avrupalı Devletler Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığı ilk günden itibaren Osmanlı ülkesi dâhil olmak üzere diğer Müslüman bölgeleri sömürgeleştirme düşüncesinde idi. II. Abdülhamid imparatorluk yapısı gereği, hem siyasi hem dini birikim olan Panislamizm akımını benimsemiştir. Gayesi, tüm Müslümanları birliğe ve dayanışmaya davet etmektir. Panislamizm, topluma moral ve motivasyon, halifeye prestij ve güç sağlamak ve Avrupalı sömürgeci devletlere karşı bir nevi tehdit olarak kullanılma aracıdır²⁰¹.

Sultan, devletin bekasını Müslim ve gayrimüslim tebaanın Osmanlılık fikri düşüncesinde birleşmesi yerine, Müslüman kesimin Osmanlı saltanata ve hilafete bağlılığında görmüştür. Bu anlamda Sultan, dış siyasette Panislamizm'i benimsemiştir. Bu akımla Batı ve Kuzey Afrika'da Hristiyanlığa karşı İslam aleminin halife etrafında birleşmesi hedeflenmiştir. Bu düşünce Osmanlı Devleti'nin varlığını koruma gayesine yönelik bir strateji olarak değerlendirilmelidir²⁰².

II. Abdülhamid hedefine ulaşabilmek için özellikle sömürgeci devletlerin idaresi altındaki Müslümanlarla ilişki kurmuş, onları manen de olsa Osmanlı iktidarına bağlamayı başarmıştır. Sultanın Afrika'daki bütün kabileler de, hatta en asi olarak kabul edilen bedeviler arasında bile temsilcileri vardı. Çoğu tarikat şeyhi olan bu gizli temsilciler, Türkistan, Hindistan, Afrika, Japonya ve hatta Çin'e kadar gönderilmişlerdi. Osmanlı hilafetine şeyhler sayesinde uluslararası kimlik

²⁰⁰ Ahmet Kavas; "Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü", İstanbul 2004., <http://www.tasamafrika.org/pdf/yayinlar/18-akavas.pdf>, Erişim Tarihi: 25.05.2017

²⁰¹ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı II*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.283.

²⁰² Kuran, *a.g.e.*, s.93.

kazandırılmıştır. Halifeliğin saygınlığını ülke sınırları dışında tesis için, çeşitli İslam ülkelerinde Osmanlı sultanı kendi adına hutbe okutmuştur²⁰³.

Osmanlı yönetimi 1890 yılında, Afrika'ya ilişkin verilmiş olan raporların hiçbir geçerliliğinin olmadığını anlamaya başlamıştır. Yıldız Sarayı tarafından hazırlanan layihada rakip devletler arasındaki ilişkilerin çıkar hususuna dayandığı, birbirlerinin zayıflıklarından kaynaklanan fırsatları bekledikleri belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki toprakları merkezden çok uzak olduğu için bunların himayelerinin sağlanması için uygulanacak en makul yöntem, oluşturulacak yerel güçlere bel bağlamak olacaktır. Bunun için yerel güçleri ürkütmeden aralıklarla, ılımlı yollarla güven sağlama yoluna gidilmeliydi. Osmanlı Devleti'nde bu durumlar yaşanırken Avrupa Devletleri Afrika'yı paylaşmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerde payının olması ve payının korunması için gösterilecek en ufak bir gecikme durumu gelecekte telafisi olmayan zararlara neden olabilecektir²⁰⁴.

Osmanlılar Kuzey Afrika'da Avrupa emperyalizminden ve İslami muhalefet hareketlerinden kaynaklanan bir takım sorunlarla ilgilenmek zorunda kaldılar. II. Abdülhamid'in elindeki kaynaklar el verdiği ölçüde, Umman'dan Zencibar'a oradan da Fas'a kadar uzanan bölgede gücünü sağlamlaştırdığı aşikârdır²⁰⁵.

1876 yılına kadar Afrika'nın %10'unu Avrupalı Devletler tarafından işgal edilmiştir. Bu durumdan sonra büyük bir paylaşma başlamıştır. İngiltere'nin Kıbrıs ve Mısır'ı, Fransa'nın Tunus'u, İtalya'nın Kızıldeniz'deki Musavva'yı işgalini bu çerçevede değerlendirmek mümkündür²⁰⁶.

Sultan II. Abdülhamid Panislamizm politikasını uygulamak için değişik stratejiler izlemiştir. Sultanın tasavvuf ve tarikat mensupları ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu bilinmektedir. Özellikle İslam dünyasında bazı şeyhler Sultan'dan iltifat

²⁰³ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s.50.

²⁰⁴ Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet Ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.186-187.

²⁰⁵ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik, 1789-2007*, Çev: Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.136.

²⁰⁶ Süleyman Kızıltoprak; "II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı" *Türkler*, C.XIII, Osmanlı Yeni Türkiye Yayınları, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s.94.

görmüşlerdir. Bu kişiler aynı zamanda İttihad-ı İslam siyasetinde Sultana yardımcı olup, danışmanlık yapmış kişilerdir.

Sultan II. Abdülhamid kendisinin de mensubu olduğu Şazeli Tarikatı Şeyhi Muhammed Zafir El-Medeni'nin aile bağlarını ve Osmanlı valilerini kullanarak Senusi Tarikatını desteklediği gerek bu tarikatın gerek Halife olarak nüfuzunu Orta Afrika'ya kadar yaydığı görülmektedir. Çünkü herkesin dini, siyasi ve toplumsal müracaat noktası zaviyeler idi. Bu sebepten tarikatlar, Müslümanların Afrika toplumu için çok daha belirgin bir şekilde kendine özgü çözüm yolları önermesi açısından önem arz etmiştir. Bu anlamda Şeyh Muhammed Zafir El-Medeni, hem bir danışman hem de bir sırdaş olarak Sultan Abdülhamid'in derin saygısını ve sevgisini kazanmış bir tarikat şeyhidir. Bu tarikat İstanbul'a XIX. yüzyılda intikal etmiş ve buraya yerleşmiş, fakat Abdülhamid'in saltanatı sırasında popüler olmuş ve sultanın kendisi de teklif ve ısrarlar üzerine bu tarikata katılmıştır²⁰⁷.

Afrika Kıtası denilince akla şu beş tarikatın ismi gelmektedir. Kadiriye, Ticariyye, Senusiyye, Müdîdiyye ve Şazeliyye'dir.

Bu bölgede Fransızları ilgilendiren daha çok ilk üç tarikattır. Şazeliler sömürge döneminde Doğu Afrika, İngiliz, İtalyan, Alman ve Belçika sömürgelerinde, kısmen Fransız sömürgelerinde faal idiler. Sultanın Panislamizm faaliyetlerini müntesibi olduğu Şazeliyye'nin diğer bir kolu Medeniyye Tarikatı yönetiyordu. Bunlar sayıca çok olup özellikle Libya'da çok aktiftirler.²⁰⁸ Şazeli Tarikatı az bir masrafla Gharian, Misseleta ve Ghadomes'de bir kaç zaviye yönetmektedir. Bu tarikatın Mısır'daki hareketini etkili ve yaygın olmadığı hakkında Sultana siyasi malumat bu verilmiştir. Kuzey Afrika'da Trablusgarp gibi bölgelerde siyasi ve dini cemiyetlerin, kendi propagandaları ve fikirlerine hizmet eden resmi bir yayın organları yoktur. Amaçları sömürgeci Avrupa güçlerinin Müslüman ülkelerde gelişmesine özellikle Afrika'ya sızma hareketine karşı mücadele etmek olan bütün plan ve projeler, Sudan ve çevresinde hazırlanıp düzenlenmiştir. Libya'da yaşayan Arapları, Osmanlı yönetiminden memnun gibi gözükmeleri II. Abdülhamid'in ilmi ve adaletine gösterdikleri saygıdan ve onların gözünde Sultanın halife ve dini reis

²⁰⁷ Karpaz, *a.g.e.*, s.357-358.

²⁰⁸ Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, s.64.

oluşundandır. Arapların Osmanlı padişahına hürmet edip itaat etmeleri bu halifelik nüfuzundan dolayıdır. Osmanlı iktidarı bu bölgede herhangi bir karışıklık olmaması ve Panislamizm gayesi için yerli ve nüfuzlu şahıslardan istifade yoluna gitmiştir. Bâb-ı Âli bu şahıslar aracılığıyla Nadaa-i Sultanlarıyla, Şeyh Senusi ile Afrika'nın diğer bölgelerindeki liderlerle münasebet kurabilmiştir. Bâb-ı Âli gizli mesajlar iletmek ve onları elde tutabilmek için yine bu şahıslara müracaat etmiştir. Tek kelime ile ifade edilecek olursa Osmanlı iktidarı, Avrupa'ya karşı kendine bir dayanak üretmiştir. Ancak II. Abdülhamid'in himayesinde ve şeyhülislamla Mekke Şerifi yönetimi altında olan geniş dini cemiyet, Avrupalıların Afrika'ya sızma ve ilerlemesine karşı mücadele için gösterdikleri gayret önemli neticeyi vermemiştir. Rekabetler ve kıskançlıklar Panislamizm siyasetini olumsuz etkilemiş, genel bir plan yapmak ve bu planı devamlı ve enerjik bir şekilde gerçekleştirmek mümkün olamamıştır. Çeşitli tarikatlar daha ziyade birbirinden ayrı yaşamaktadırlar.

Afrika'da faaliyet gösteren diğer bir tarikat Kadiriye Tarikatı'dır. Fransızlara karşı ciddi bir müdahaleye girmediği rivayet edilmekle birlikte esasen Kadiriler, Batı Afrika'nın dışında şeyhler ve tacirler sayesinde Timbüktü'ye ulaşmış ve oradan da Sudan'a yerleşmişlerdir.²⁰⁹

Senusiye Tarikatı mensupları ise, Kuzey Afrika'da başlayan misyonerlik faaliyetlerine karşı en büyük mücadeleyi verenlerdir. Fransızlara karşı daima silahlı mukavemet göstermişler ve daha sonra Libya'yı işgal eden Osmanlı kuvvetleriyle bu cephelerde omuz omuza savaşmışlardır. Senusilerin bu kadar güçlü ve etkili olmalarında farklı bölgelerdeki Senusi zaviyesi şeyhlerini kısmen aleni kısmen de gizli birer mahalli cemiyetin reisi gibi davranmaları da etkili olmuştur²¹⁰.

Osmanlı yöneticileri, Fransızların tüm kışkırtmalarına rağmen bu tarikatın yabancı nüfuzuna karşı kıymetli bir destek olabileceğini fark etmiştir. Bu sebepten ötürü zaviyeleri vergiden muaf tutmuş tarikatın ileri gelenlerine saygı göstermişlerdir²¹¹.

²⁰⁹ Tandoğan, *a.g.e.*, s.83.

²¹⁰ Tandoğan, *a.g.e.*, s.84.

²¹¹ Çaycı, *a.g.e.*, s.22.

Bu yönüyle bu tarikatlar özellikle Fransızların korkulu rüyası olmuştur. Fransızlar bazı şeyhleri kendi yanlarına çekerek bölgedeki sömürgeci faaliyetlerini hızlandırmaya çalışmıştır. Bu şekilde Batılıların İslam ülkelerinde giderek büyüyen sömürgecilik faaliyetlerine karşı İslam aleminin birleşmesi gerektiğini savunan Ticari tarikatı ile Senusilerin çabasının sonuçsuz kalması amaçlanmıştır.

XIX. yüzyılda Avrupa işgallerine karşı İslam dünyası büyük oranda Osmanlı Sultanı etrafında toplanmıştır. Bu olayın nedeni gayet açıktır. Hindistan'daki Türk-Moğol İmparatorluğu İngiliz hâkimiyetine girmiş, Fas'taki Alevi Şeyh hanedanı Osmanlı Sultanından daha fazla hilafet kurallarına sahip olmasına rağmen mahalli bir idare olmaktan öteye geçememiştir. Bütün bunlar göz önüne alındığında Osmanlılar en güçlü konumdadır.

Senusi'nin Cezayir, Mısır, Sudan, Darfur ve Fas başta olmak üzere Orta ve Kuzey Afrika'nın her tarafında yüzü aşkın şubesi ve bunların 9000 piyade ve 1500 süvari askeri ile çok miktarda silah ve mühimmatlı birlikleri bulunuyordu. Bu tarikat özellikle Fransa'nın Sahra'ya olan siyasetini karşısına almıştır.

Senusi'nin Afrika'da yerli halkın üzerinde etkisi çok kuvvetlidir. Bu durumun Avrupa'nın farklı yerel gazetelerinde kaleme alınan makalelerden de anlamaktayız. Hatta bazı İngiliz yerel gazetelerinin, Senusiler için "*İslam muhafaza askerleri*" benzetmesi çok dikkat çekici ve manidardır. Yerel gazetelerde Senusilerin özellikle Kuzey ve Orta Afrika'da halkı yabancı güçlere karşı örgütlediği ve umumi bir isyan için çalıştığı vurgulanmakta ve bunun yanında İngiltere ve Fransa'da malum olmayan derecede nüfuzlu olduğu ve taraftarlarının giderek arttığı belirtilmiştir²¹².

II. Abdülhamid bir yandan tarikatların Afrika'da İslam'ı yaymasına destek verirken diğer taraftan da dini neşriyatın dağıtımına gereken önemi vermiştir. Bir dönem basımı durdurulan "*İstiklal-i İslam*" adlı risale İslam'ın yayılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle Afrika ve Hindistan'da yeniden basıma başlamıştır.

İtalyanlar, Senusi'nin oğlu Muhammed Mehdi'ye çok kıymetli hediyeler göndererek kendisiyle yakınlık kurmak istemişlerdir. Yalnız Muhammed Mehdi, Osmanlı Devleti'ne sadakatinin bir emaresi olarak bu hediyeleri reddetmiştir.

²¹² BOA, Y.PRK.TKM., 50/29, 3/Ş/1325; bkz: **Ek 18**.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin politikası Afrika'daki tarikatlar üzerinden etkili bir şekilde icra edilmeye başlanmıştır. Bu tarihlerde Afrika'da sömürgeleştirilen Müslümanların sıkıntıları Yıldız Sarayı'nda ilgiyle karşılanmıştır. Bir yandan da buradaki kabile reislerine ve şeyhlere taltiflerde bulunulmuş ve hediyelerle gönülleri alınmıştır²¹³.

Sultan bu ülkelerden gelen ziyaretçileri çoğu zaman yalnız dinlemiş ve imkânlar ölçüsünde yardımda bulunmaya gayret etmiştir. Yardım gönderemese bile Panislamizm fikrini aşılama çabalarıyla çalışmıştır. Sultan II. Abdülhamid böylelikle reform ve politik tavizler konusunda baskı yapan sömürgeci devletlere karşı yeni bir güç oluşturma yoluna gitmiştir. Bunun farkında olan Avrupa haber örgütleri ve diplomatlar, Sultanın bu tavır ve düşüncelerinden şüphelenip çekinmişlerdir²¹⁴.

Sultan II. Abdülhamid, Doğu Afrika'da Sufi tarikatlarından özellikle de Seyyid Fadl. B. Alevi gibi politik danışmanlarından yararlanma yoluna gitmiştir.

Osmanlı Devleti yayılmacı Avrupa Devletleri'nin bölgedeki faaliyetlerini sömürge anlayışlarının bir parçası olarak görmüş ve bunu yakından takip etme politikası izlemiştir. Bu devletlerin birtakım girişim ve teşebbüsleri Akdeniz, Kızıldeniz, Kuzey ve Batı Afrika için bir tehdit unsuru olarak görmüştür. Bu nedenden dolayı fenni incelemeler için yabancıların yanında Osmanlı Devleti memurlarının görevlendirilmesi bu kişilerin kontrol altında tutulup, gayelerinin ne olduğunu öğrenebilmek içindi. Sultan bu durumdan sonra, kendisine has hazineden ücretlerini ödeyerek vazifelendirdiği ilmiye sınıfının memurlarını da Afrika'nın farklı bölgelerinde inceleme yapmaya göndermiştir²¹⁵.

Osmanlı topraklarında kendisini Reşid Efendi ismiyle tanıtan bir Macar vatanseveri olan Hermann Vambery'in Alman ve Avusturyalılarından nefret ettiğini bilen Sultan onun bu zaafını bilerek istihbarat alanında "Yıldız Haber Alma Teşkilatı" adına İngilizlere karşı yanlış bilgiler verdirerek bu şahsı kullanma yoluna gitmiştir. Vambery'nin raporlarına göre (1889-1902), uzak İslam ülkelerinden yoğun bir ziyaretçi saraya geliyordu. Bu ziyaretçiler, Yıldız Sarayı'ndaki Buhara ve Hind

²¹³ B.G., Martin, *Sömürgecilğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş*, Çev: Fatih Tatlılıoğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 1988, s.15.

²¹⁴ Martin, *a.g.e.*, s.15-16.

²¹⁵ BOA, Y.PRK.EŞA., 19/96, 25/Z/1311; bkz: **Ek 19**.

tekkelerinde ağırlandı. Bu ziyaretçiler giderken bölgenin Müslüman yöneticilerine halifeden mektuplar, para yardımı ve yanlarında Osmanlı ajanlarıyla dönüyorlardı. Ona göre akıl ve ikdam gibi hususlarda Avrupa’da benzerlerini bulmak oldukça zordu. Sultan bu yönüyle, mükemmel bir istihbaratçı ve bir dehaydı. Vambery’i 1906 yılındaki durumu çok güzel şekilde anlatmıştır:

“Ajanlar, din vaizi ve Kur’an müfessiri kılığı altında her tarafa gönderiliyordu. Bu kişiler halifenin dindar kişiliğini anlatıyor ve Müslüman halkı birlik olma yolunda teşvik ediyorlardı. Zaman zaman ortaya çıkan resmî olmayan görevlerde üstlenmişlerdir. Hatta böylelikle Panislamizm propagandasına insan unsuru da eklenerek gizli ajanlar binlerce Kur’an-ı dağıtabilmişlerdir²¹⁶”.

Osmanlı Devleti’nin Panislamizm politikası fikrini yaymaya çalışan ve çoğu şeyh olan bu ajanların bazıları tarikatlarla işbirliği içerisinde. Bu kişilerden bazıları din adamı ve ulemadandır. Çok nadir olsa da tüccar ve iş adamları da vardı. Yine bu kişilerin sayısı fazla olmamasına rağmen faaliyet alanları oldukça genişti. Çeşitli tarihlerde, Güney Rusya, İran, Afganistan, Hindistan, Orta Asya, Çin, Hollanda özellikle Cava, Japonya ve Filipinler bölgesindeki Müslümanların üzerinde etkili olmuşlardır. Bu kişilerin aynı zamanda Fas, Cezayir, Tunus, Mısır ve Sudan’a ziyaretlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fas özellikle Sultanın dikkatini çekmiştir ki, bunun sebebi de şüphesiz Kuzey Afrika’nın o döneme kadar Osmanlı Devleti’ne dahil edilmeyen tek Müslüman ülkesi olmasıdır.

Sultan 1880’lerde İbrahim Es-Senusi’yi hediyelerle birlikte Fas’a gönderdiğinde bu ülke tam olarak bağımsız bir sultana sahipti. Senusi’nin Fas Sultanını ziyaret etmesindeki asıl sebep, II. Abdülhamid’in aynı yıl içinde üç kez Fransa aleyhine Müslüman birliğini sağlamak amacıyla, civarda elçilik açma girişiminde bulunmasıdır.

Doğu Afrika’daki Mauritius Adası ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler ise, Sultan Abdülaziz zamanında başlamış, ada da inşa edilen cami dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin kendilerini İslam toplumu olarak tanıması talebinde bulunmuşlardır. Sultan II. Abdülhamid zamanında Mauritius ile ilişkiler devam

²¹⁶Jacob M. Landau, *Pan-İslam Politikaları İdeoloji ve Örgütlenme*, Çev: Nigar Bulut, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s.87.

etmiştir²¹⁷. Sultan Orta ve Doğu Afrika'ya başka ajanlarda göndermiş ve Boer Savaşı'nda Müslüman katılımın az olmasından dolayı buradaki Müslümanlar halifeye sarsılmaz bağlı olduklarına dair bir mesaj göndermişlerdir.

Sultanın Panislamizm politikasının başlıca araçlarından biri de basındır. Panislamizm'le ilgili en çok vurgu yapan yayınlar Arapça süreli yayınlardır. 1881'de Tunus krizi esnasında Osmanlı hükümeti tarafından desteklenen El-Cevaib adından sıklıkla söz ettirmiştir. Bu gazetenin Suriye'de, diğer Arap beldelerinde ve yurtdışında dağıtımı yapılmıştır. Panislamizm propagandası o kadar güçlü idi ki derginin Hindistan'a girişi yasaklanmıştır. Aynı durum Fransızların elindeki Kuzey Afrika bölgeleri için 1870'lerin sonu olan ve 1880'lerin başında olay tekrarlanmıştır. Tunus krizi esnasında El-Cevaib'i desteklemek için El-Şidyag'ı oluşturmuş ve bu durum büyükelçinin şikâyetine neden olmuştur. Gazetede Tunus'un Fransızların işgaline karşı direnmesi hususunda, güven ve cesaret verici en az beş makale yayınlamıştır. El-Cevaib hem içerik hem de tarz olarak Panislamizm'i benimsetme amacı gütmüştür. II. Abdülhamid döneminde farklı bir yayın olan Malumat Gazetesi ise, Türkçe ve günlük olarak yayımlanmıştır. Editörlüğünü Mehmet Tahir'in yaptığı gazete yayına 2 Haziran 1897'de başlamıştır. Bu gazetenin mali olarak desteklenerek günlük olarak çıkması sağlanmıştır. Bazen gazetenin çok ucuza bazen de ücretsiz dağıtıldığı bilinmektedir. Müslümanlar arasında yayılmacı Avrupalı Devletlere karşı, Sultan II. Abdülhamid'i bütün Müslüman toplumun koruyucusu olarak tanıtan bir süreç başlatmışlardır. Bu gazete Hindistan, Afrika ve diğer bölgelerde Müslümanların cesaretlerini yitirmemesi noktasında onlara güven vermiş, sıkıntı anında Osmanlı Devleti halifesinin kendilerine yardım edeceğini bildirmiştir²¹⁸.

6. GÜNEY AFRİKA'DA İSLAM BİRLİĞİ'NE YÖNELİK FAALİYETLER

Osmanlı Devleti'nin Güney Afrika Müslümanları ile ilk teması 1850'li yıllara kadar gitmekteydi. Sultan Abdülmecid döneminde Cape Town'a Londra büyükelçiliğine bağlı olarak bir konsolos vekili gönderilmiş ve 6 Ekim 1852'de bu

²¹⁷ Ahmet Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi, İstanbul 2005, s.52.

²¹⁸ Landau, *a.g.e.*, s.81-83.

vekil konsolos yapılarak ilişkilerin bir üst seviyeye çıkarılması sağlanmıştır. Bu ilişkiler neticesinde Osmanlı Devleti'nin bölgeye olan ilgisi daha da artmıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Güney Afrika'da üç önemli eyalet vardır. Bunlardan biri Cape Town'da, diğeri Transvaal'in merkezi Johannesburg'da ve üçüncüsü ise Natal'in merkezi Durban'da idi ve buralarda Osmanlı konsolosları bulunmaktaydı. Johannesburg ve Durban konsoloslukları Sultan II. Abdülhamid döneminde faaliyete geçmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in dış politikalarının sonucunda 1882'den itibaren bölge Müslümanları ile yakın ilişkiler kurma gayretine girilmiş, bu gaye için de 1881'de Botavya'ya bir şehbender, 1883'de de Cava'ya Galip Bey başşehbender olarak tayin edilmiştir. Galip Bey, sayıları yaklaşık 20 milyonu bulan bu bölgedeki Müslümanlar için hediye olarak Kur'an-ı Kerim talep etmiştir. Hollanda bölgedeki Müslümanları iktisadi, dini ve kültürel olarak etki altına almıştı. Başşehbenderin olumlu etkilerinin sonucunda Cava'da bütün camilerde Sultan II. Abdülhamid adına hutbe okutulmaya başlanmıştır. Bölgedeki birçok kişi Osmanlı vatandaşı olmak için şehbenderliğe başvuruda bulunmuştur²¹⁹.

1889-1902 yılları arasında tam üç yıl süren Boer adı verilen kanlı savaş, Kara Afrika'nın en güneyinde sömürgeci beyazların kendi aralarında yaptıkları en mühim savaş olarak bilinmektedir. Sultan II. Abdülhamid bu savaşı mercek altına almış 26 Şubat 1900'de Binbaşı Aziz Bey'i savaşı izlemek üzere Güney Afrika bölgesine göndermiştir. Osmanlı Devleti'nin bu savaşla yakından ilgilenmesinin sebebi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı olan tutumuydu. İngilizlerin alacağı olası bir yenilgi bölgedeki Müslümanların üzerindeki baskıyı azaltacağı için Osmanlı Devleti'nin işine gelmiş olacaktı.

Osmanlı Arşiv belgesinde, halifenin Müslümanların emiri olması nedeniyle Güney Afrika'da İngilizlerle yapılan muharebede kendilerini muhafaza etmeleri istenmiştir. Sultanın namına emir ve uyarıda bulunmak üzere bahsi geçen bölgede bir İslam heyeti büyüklerinin, ortaya çıkan isteklerini duyurması bildiriliyordu²²⁰.

²¹⁹ Tandoğan, *a.g.e.*, s.119-120.

²²⁰ BOA, Y.PRK.TKM., 44/18-1; bkz: **Ek 20**.

Boer savaşının getirmiş olduğu bir diğer sıkıntı ise, Güney Afrika Cumhuriyeti'ne bağlı Ümit Burnu Müslümanları arasındaki karışıklıktır. Sorun Müslümanların halifesi olan Sultan II. Abdülhamid'e intikal etmiş ve ondan yardım istemişlerdir. Müslümanlar arasındaki karışıklık ve çatışmayı gidermek için gönderilen heyet arasında Ebubekir Efendi'de yer almıştır. Ebubekir Efendi buradaki çıkar çatışmaları ve karışıklığın sebebi olarak bölgenin İslam memleketlerine olan uzaklığın bir sonucu olduğu kanaatine varmıştır.

Ebubekir Efendi Ümit Burnu'na ayak basar basmaz, daha görevinin ilk günlerinde Bree ve Wale Caddelerinin kesiştiği köşede kendine tahsis edilen ilk mektebini açmıştır. 1805'te dini hüviyet kazanan Güney Afrikalı Müslümanların, 1912 yılına kadar Ebubekir Efendi, eşi, oğulları ve talebelerinin açtığı okullar dışında eğitim kurumları da olmayacaktır²²¹.

Ebubekir Efendi'nin İngiliz eşi Tahora (Tahire) Hanım ve kız kardeşi Saniye Saban'ın maddi ve manevi öncülüğünde Cape Town'da ilk Müslüman kız mektebi olan Cape Town Osmanlı Kız Mektebi'ni açmışlardır. İki kız kardeşin bu faaliyeti bölge Müslümanları için eğitim alanında önemli bir faaliyettir²²².

Ebubekir Efendi gitmiş olduğu Güney Afrika coğrafyasını iyi analiz etmiş ve bu coğrafyada yer alan Zengibar, Madagaskar, Anjuan, Maritus Adası ve Müslümanları hakkında Osmanlı yönetimine değerli bilgiler sunmuştur. Ebubekir Efendi bölgede eğitime büyük bir önem vermiştir. Halebi'nin Mülteka'l Ebhur adlı eserini o bölgenin yerli diline çevirerek Sultan II. Abdülhamid'in de desteği ile Matbaa-i Amire'de iki bin beş yüz adet bastırılmıştır²²³.

Ebubekir Efendi'nin Cape Town ve civarındaki faaliyetleri Cape Argus, Standart and Mail, Cape Town Daily News gibi Güney Afrika'nın Cape Eyaleti'nin en önemli basın organlarında yer almıştır. Ebubekir Efendi'nin faaliyetlerini başarılı bulan sadece Ümit Burnu Müslümanları olmamış, Osmanlı hükümeti de Ebubekir Efendi'nin çalışmalarından duyduğu memnuniyeti belirtmiştir²²⁴.

²²¹ Uçar, *140 Yıllık Miras Güney Afrika'da Osmanlılar*, s.103.

²²² Uçar, *a.g.e.*, s.173.

²²³ Tandoğan, *a.g.e.*, s.127.

²²⁴ Uçar, *a.g.e.*, s.145-147.

Ulemadan Ebubekir Efendi'nin en büyük oğlu olan Ahmed Ataullah Efendi 1884'lü yıllarda Güney Afrika'nın daha iç kesimlerinde olan Kimberley şehrine gitmiştir. Kısa bir süre sonra Kimberley Mektebi Osmani'sine İslam Akaidi dersi muallimi olarak tayin olmuş ve kendisine yirmi beş lira maaş bağlanmıştır. Çok geçmeden göstermiş olduğu başarılar neticesinde Sultan II. Abdülhamid tarafından takdir edilerek 25 Haziran 1889'da üçüncü rütbeden Mecidi nişanı ile taltif olunmuştur²²⁵.

Ahmed Ataullah Efendi'nin Kimberley'e gitmesinde ise, burada yaşayan Müslümanların daveti yanında, Kimberley'in stratejik ve ekonomik konumu da rol oynamıştır. Kimberley'de bulunan zengin elmas yataklarının işletilmeye başlanmasıyla, şehrin ekonomik yapısında gözle görülür bir canlanma meydana gelmiştir²²⁶.

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki Müslümanlara ilgi ve alakası devam etmiş dini meselelerdeki soruları Meşihat tarafından cevaplandırılarak bölge halkının "*ehl-i sünnet ve'l cemaat*" çizgisinde bilgilendirilmesi amaçlanmış, bu sayede Müslümanların halifesi olan II. Abdülhamid'e inanç ve bağlılıklarının daha da artırılması istenilmiştir.

Güney Afrika'da faaliyet gösterenlerden biri de Ebubekir Efendi'nin İngiliz eşi Tahora (Tahire) Hanım'dan doğan oğlu Nimetullah Efendi'dir. Ümit Burnu'ndaki Paarl şehrindeki Nur-i Osmaniye Camii'nde imam ve müderris olan Nimetullah Efendi aktif bir çalışma içerisinde. Bu çalışma ve gayretlerinden dolayı Sultan Ebubekir Efendi'nin büyük oğlu Ahmet Ataullah'a dördüncü rütbeden Osmani nişanı, kardeşi Nimetullah Efendi'ye ise aynı rütbeden Mecidi nişanı ihsan olunmuştur. Nimetullah Efendi'yi II. Abdülhamid'e tanıtan ve takdim eden Ahmet Cevdet Paşa'dır.

Sultan bölgedeki Müslümanların inançlarını en iyi şekilde öğrenme ve yaşayabilmeleri için her türlü kolaylığın gösterilmesini sağlamış, yabancı devletlerin çıkarmış olduğu sorunları gücü nispetinde engellemeye çalışmıştır. 8 Ekim 1901'de Sultan II. Abdülhamid'e sunulan raporda hac yolunda çekilen sıkıntılardan

²²⁵ Tandoğan, *a.g.e.*, s.129.

²²⁶ Uçar, *a.g.e.*, s.180.

bahsedilmiştir. Bu sıkıntılar neticesinde hacı adaylarının sayısında gözle görülür bir düşüş meydana gelmiştir. Bu olayın üç sebebinin ilki, doğu sahilleri yoluyla hacca gitmenin Müslüman halka yasaklanarak, önce İngiltere'ye gitmeleri ve oradan gitmelerine müsaade edilmesidir. İkinci sebebi, Güney Afrika Müslümanlarının Mekke-i Mükerrreme'de Halife II. Abdülhamid'e bağlılıklarını ifade etmeleri ve padişahın vermiş olduğu hediyelerin Şerif Avnürrefik Paşa tarafından engellenmesidir. Üçüncü sebep ise, Mekke-i Mükerrreme'de kötü muameleye uğramaları ve Hicaz'daki Osmanlı idaresinin eksiklikleridir²²⁷.

Bunun sonucunda Hişam Nimetullah Efendi devreye girmiştir. Nimetullah Efendi buradaki Müslümanların tamamının İngiltere tebaası olması sebebiyle, hacı adaylarının uğradığı baskı ve birtakım sorunlar bahanesiyle devletler hukuku gereği Osmanlı'ya baskı yapılacağını, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışıp, iç karışıklıklara neden olacağından dolayı hilafetin merkezi olan Osmanlı Devleti'ne başvurmalarını emretmiştir.

Güney Afrika'da Sultan adına faaliyetleri bulunan Liverpool İslam Cemiyeti, İngiliz vatandaşı W. H. Abdullah Quilliam ve arkadaşları tarafından 1887'de kuruluşundan çok kısa bir süre içerisinde adını İngiltere'de duyurmuştur. Bu cemiyet Sultanın İslam Birliği faaliyetlerinde samimi olduğuna inanmalarından dolayı nakdi yardımda bulunmuşlardır²²⁸.

1894'lerde Hilal ve İslam Dünyası adlı İngilizce iki dergi çıkaran ve Liverpool'da İslami bir mektep açan Quilliam, II. Abdülhamid'in teşviki ile Afrika Müslümanları ile de ilgilenmeye başlamıştır²²⁹.

İkdam Gazetesi, Sierro Leone'de yayınlanan 7 Haziran 1905 Wekly William Gazetesi'ne dayanarak, Müslüman sayısının giderek arttığını ve özellikle Batı Afrika Maarif-i İslamiye müdürü Edward Wilmot Blyden'in açmış olduğu dini eğitim okulunun memnuniyeti Osmanlı yönetimi tarafından gayet olumlu karşılanmıştır.

²²⁷ Uçar, *a.g.e.*, s.377.

²²⁸ Tandoğan, *a.g.e.*, s.133.

²²⁹ Uçar, *a.g.e.*, s.186.

Sultan tarafından Liverpool İslam Cemiyeti kurucusu Abdullah Quilliam taltif edilmiştir²³⁰.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Bâb-ı Âli ile iletişime geçen bir farklı kişide Ebubekir Efendi'nin talebesi olan Afrikalı Hacı Muhammed Doule'dir. Doule'nin önemli icraatları Mısır, İngiliz ve Fransız gazetelerinden Osmanlı lehine yazılar yazması ve sultanın cülus dönemlerinde merasimler düzenleyip halifeye bağlılığını ortaya koymasındır²³¹.

²³⁰ Tandoğan, *a.g.e.*, s.133.

²³¹ BOA, Y.A.HUS.,360/56; bkz: **Ek 21**.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Afrika Kıtası ile ilk teması Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferiyle ve ardından Memlûk Devleti'nin topraklarını kendi topraklarına katmasıyla başlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Trablusgarp, Cezayir, Sudan, Tunus başta olmak üzere pek çok bölge Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dahil edilmiştir. Afrika vilayetleri ve bölgeleri Osmanlı yönetiminde devletin uygun gördüğü belli ailelerin yönetiminde kalmıştır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde hem Osmanlı Devleti hem de Avrupalı Devletler açısından yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Siyasi, ekonomik ve askeri açıdan gelişen Avrupalı Devletlere oranla Osmanlı Devleti zaman geçtikçe gerilemiş, güçlü ve sömürgeci devletlerin açık hedefi haline gelmiştir. Avrupalı Devletler Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu duruma dayanarak önceden tasarladıkları planları uygulamaya koymuşlardır. XIX. yüzyılda özellikle imparatorluğun içindeki azınlıkları isyan ettirerek Osmanlı Devleti'nden ayırmaya çalışan sömürgeci Avrupalı Devletler, geri kalan stratejik toprakları da (Cezayir-Tunus-Trablusgarp) tek tek işgal etmişlerdir.

Afrika'ya yönelik saldırıların en çok yoğunlaştığı dönem XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın ilk yıllarıdır. Bu zaman dilimi Osmanlı Devleti'ni uzun bir süre yöneten, Sultan II. Abdülhamid dönemine denk gelmektedir. İçte yaşanan büyük karışıklıklar, ekonomik ve askeri bunalımların yanı sıra dıştan gelen yoğun saldırılara karşı harekete geçen II. Abdülhamid dış politikada kendine özgü bir yönetim tarzı benimsemiştir. Sultan Abdülhamid yönettiği Osmanlı Devleti'nde bütün unsurlara karşı Panislamizm'le karşı koymuştur. Sultan devletin bekasını Müslümanların birleşmesinde ve İslami tatbikte görmüştür. "*Müslüman millet*", ortak bir ideoloji ve ortak bir kimlik etrafında şekillendirilmeliydi. Bunun temel taşı olarak da İslam görülmüştür. Bu açıdan İslam ortak bir kimlik unsuru, imparatorlukta Müslüman unsurları bir araya getirecek önemli bir yapı taşı olarak değerlendirilmiştir. Bu açıdan da İslam, sosyal ve milli dayanışmanın temeli ve ortak vatandaşlığın bir unsurudur.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılda girdiği her savaşı kaybettiğini gören II. Abdülhamid kendisine siyaset ağırlıklı hedefler belirlemiştir. Kendisine göre dış politikada başarılı ve etkin güç olmanın yolu Panislamizm (İttihad-ı İslam)'dır. II.

Abdülhamid Osmanlı Devleti'nin kaybedilen topraklarını geri alınamayacağını anladığı çoğunluğu Müslüman olan bölgelerde Panislamizm politikasını devreye sokarak birtakım faaliyetlerde bulunmuştur.

Yeraltı ve yerüstü pek çok madene sahip olan Afrika Kıtası, Avrupalılar tarafından her anlamda sömürülmüştür. Günümüze kadar kara kıtadaki çatışmaların temel sebepleri bunlardır. Avrupalı güçler, bölge insanlarını Avrupa'ya götürerek sanayide ve fabrikalarda çalıştırmışlardır. Hristiyanlığın bu kıtada yayılması için misyonerlik faaliyetlerine hız vererek Afrika'nın önemli bir bölümünü Hristiyanlaştırmayı başarmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin Afrika'da XIX. yüzyıl sömürge politikalarına karşılık olarak uygulamaya koyduğu Panislamizm siyasetiyle Afrika'da kaybettiği gücü tekrar toplamaya çalıştıysa da devlete büyük faydalar sağlayamamıştır. II. Abdülhamid iktidarı boyunca etkili ve aktif bir şekilde tatbik edilen İslam Birliği ve hilafet siyaseti dünyanın dört bir yanında olduğu gibi Afrika'da da ilgi uyandırmıştır. Bölgedeki Müslümanlar Halife olarak II. Abdülhamid'in çağrısına kulak vererek her anlamda maddi ve manevi yardımda bulunmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Sultanın izlemiş olduğu bu siyasetin İslam aleminde heyecan yaratarak karşılık bulduğu ve yayılmacı Avrupalı Devletleri de ciddi anlamda tedirgin ettiği anlaşılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Avrupalılar karşısında Afrika mücadelesini tarihten gelen sorumluluk, insani değerler ve İslam kardeşliği temelinde şekillendirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. II. Abdülhamid bu durum sonucunda bir takım tarikat şeyhlerini, din adamlarını ve tüccarları bölgeye göndermesi ve basın yayın organları ile Panislamizm'i burada yaşayan Müslümanlara benimsetmek istemesi bu gayeyi gerçekleştirmek için atılmış adımlardandır.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu zor durumda devleti otuz üç yıl yöneten II. Abdülhamid'i kendisinden sonra gelen bazı idarecilerin tam anlamıyla anlamaması ve yapılanların anlamsız bulunması devletin yıkılma sürecini daha da hızlandırmıştır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Yıldız Arşiv Belgeleri

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)

181/40, 325/41 26/L/1312, 360/56, 517/160.

Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.)

103/72 01/C/1298, 121/24 25/M/1882.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

59/15, 08/B/1309.

Yıldız Perakende Evrakı Yaveren ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.)

2/44.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.)

13/64 29/Z 1305, 5/45 1299.B12.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.)
31/49.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.)

19/96 25/Z/1311.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.)

14/65.

Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK.)

1/24 29/Z 1296.

Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

(Y.PRK.TKM.)

4/65, 19/22 26/S/1308, 43/55, 44/18, 45/44 03/M.1320, 50/29 3/Ş/1325,
78/55 29/Z/1310.

2.KAYNAK ESERLER

- AKSUN, Ziya Nur, *II. Abdülhamid Han*, (haz: Erol Kılınç), Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.
- AKŞİT, Niyazi, *A'dan Z'ye Kültür ve Tarih Ansiklopedi*, Yeni Şafak Gazetesi, Ankara 2004.
- ALAN, Gülbadi, "Sultan II. Abdülhamid'in Hıristiyan Misyonerleri ve Kurumlarını Denetleme Gerekçeleri ve Maruz Kalınan Tepkiler", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.179-213.
- ALKAN, Necmettin, "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, C.IV, Kayseri 2011, s.91-118.
- AKYILDIZ, Ali, "II. Abdülhamid'in Çalışma Siyaseti, Yönetim Anlayışı ve Babıalı'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.286-297.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- AYBİ, Mahmut, *II. Abdülhamid'in Ortadoğu Politikası*, (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2009, s.68.
- AYVERDİ, Samiha, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, C.III, Damla Yayınevi, İstanbul 1976.
- BALCI, Ramazan, *II. Abdülhamid ve Mısır Kuşatılmış Vatan*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2011.
- BARNOS, John Robert, "Osmanlı İmparatorluğunda Tarikatlar", *Türkiye Günlüğü*, Cedit Neşriyat Basım, Sayı.45, Ankara 1997, s.113-121.

- BAYDUR, Mithat, *Siyasi Tarihimizden Kesitler*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1999.
- BAYRAKTAR, Hilmi, “Mısır’ın Siyasî Durumuna Dair El Fellah Gazetesi Sahibi Selim Hamevî Tarafından II. Abdülhamid’e Sunulan Takrir ve Düşündürdükleri”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.349-373.
- BAYRAKTAR, Hilmi, “Ortadoğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Osmanlı Devlet Adamlarının Tutumu”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.419-445.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, C.I, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- BELEN, Fahri, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, *Osmanlı Devlet Tarihi*, C.I, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999.
- BOSTAN, İdris, “Orta Afrika’da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu(1893-1895)”, *Belleten*, Sayı: 210, Ankara 1990, s.665-697.
- BOZDAĞ, İsmet, *Abdülhamid’in Hatıra Defteri Belgeler ve Resimlerle*, Kervan Yayınları, İstanbul 1975.
- BOZDAĞ, İsmet, *II. Abdülhamid’in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul 1985.
- BUZPINAR, Tufan, *Hilafet ve Saltanat II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- ÇAYCI, Abdurrahman, *Büyük Sahra’da Türk ve Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- ÇETİNSAYA, Gökhan “İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid’in Panislamizm Politikası Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.380-388.
- DABAĞYAN, Levon Panos, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.
- DABAĞYAN, Levon Panos, *Osmanlı Ermenileri ve Bir Devrin Anatomisi Bilinmeyen II. Abdülhamid Han*, C.II, Yedirenk Yayınları, İstanbul 2015.

- DEMİREL, Fatmagül, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Basın Sansürü”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.107-131.
- DERİNGİL, Selim, “II. Abdülhamid’in Dış Politikası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.304-307.
- DERİNGİL, Selim, *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet Ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- DUMAN, Sabit; “Berlin Kongresi”, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/DUMAN-Sabit-BERL%C4%B0N-KONGRES%C4%B0.pdf>, Erişim Tarihi: 25.04.2017.
- ENGİN, Vahdettin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.
- ERASLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid ve Siyaseti: Türkiye Nasıl Kurtulur ?”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, TTK, C.I, Ankara 2014, s.19-30.
- ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.
- ERASLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid ve Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti” *Türkler*, C.XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.373-377.
- ERASLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid’in Hilafet Anlayışı” *Sultan II. Abdülhamid Devri Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul 1994, s.93-105.
- FİNDLEY, Carter V. *Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik, 1789-2007*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- GEORGEON, François, “II. Abdülhamid”, *Osmanlı*, C.II, Ankara 1999, s.267-268.
- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- HARP, Muhammed, *Sultan II. Abdülhamid*, çev. Mustafa Özcan, Ark Kitapları, İstanbul 2012.

- HAZAR, Numan, *Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye-Afrika İlişkileri*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2003.
- HAZAR, Numan, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti ve Afrika Siyaseti”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.183-219.
- HÜLAGÜ, M. METİN, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2003.
- HÜLAGÜ, M. METİN, “Bir İnsan Olarak Sultan II. Abdülhamid”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.III, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.223-243.
- İSLAMOĞLU, Abdullah, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2004.
- KAPLAMA, Erman; “1884-1885 Berlin Konferansı: Sömürgeciliğin Yasal Başlangıcı”, <http://www.foreignpolicy.org.tr/arkaplan/ocak05/tr/aykon4.htm>, Erişim Tarihi: 20.04.2017.
- KARA, Mustafa, “II. Abdülhamid Dönemine Tasavvuf Tarihi Açısından Genel Bir Bakış”, *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Yayınları, İstanbul 1992, s.70-73.
- KARAER, Nihat, *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz’in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2003.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- KARAMAN, Hayreddin, “Cemaleddin Afgani” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.X, İstanbul 1994, s.456-466.
- KARPAT, H. Kemal, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- KARPAT, H. Kemal, *İslam’ın Siyasallaşması Osmanlı Devletinin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

- KARPAT, H. Kemal, “Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:48, İstanbul 1987, s.13-35.
- KAVAS, Ahmet, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul 2006.
- KAVAS, Ahmet, *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi, İstanbul 2005.
- Kavas, Ahmet; “Afrika’da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti’nin Rolü”, İstanbul 2004, <http://www.tasamafrika.org/pdf/yayinlar/18-akavas.pdf>, Erişim Tarihi: 25.04.2017.
- KAZICI, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006.
- KAZICI, Ziya, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti Dönemi*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2009.
- KILINÇ, Arzu, “II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.I, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.263-280.
- KIZILTAN, Yılmaz, “I. Meşrutiyet’in İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.V, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.303-325.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, *II. Abdülhamid Han’ın Dış Politikası ve Taşöz Operasyonu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2011.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, “II. Abdülhamid’in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı”, *Türkler*, C.XIII, Osmanlı Yeni Türkiye Yayınları, editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s.57-69.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, *Mısır’da İngiliz İşgali: Osmanlı’nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- KILERCİOĞLU, Orhan, *Çöküş Bir Devrin Dramı*, Çatı Kitapları, İstanbul 2011.
- KODAMAN, Bayram, “II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.275-285.

- KODAMAN, Bayram, “Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası”, *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, seri IV, Sayı: A.21, Ankara 1987, s.82-95.
- KOLOĞLU, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği*, Gür Yayınları, İstanbul 1987.
- KOLOĞLU, Orhan *Abdülhamid Gerçeği*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2015.
- KURAN, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997.
- KURŞUN, Zekeriya, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İrfan Yayınları, İstanbul 1992.
- KÜÇÜK, Cevdet, “II. Abdülhamid'in Dış Politikası”, Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II), *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.I, Sayı:1, 2014, s.115-118.
- KÜÇÜK, Cevdet, “II. Abdülhamid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1988, s.219-220.
- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1895)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1984.
- LANDAU, Jacob M. İslam Birliğinin Sağlanmasına Yönelik Çabalar, çev. Pelin Fıdanoglu, *Türkler*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.132-137.
- LANDAU, Jacob M. *Pan-İslam Politikaları İdeoloji ve Örgütlenme*, çev. Nigar Bulut, Anka Yayınları, İstanbul 2001.
- LEE, Hee Soo, “II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti”, *Osmanlı*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.363-372.
- MARDİN, Şerif, “19.yy.da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tazminattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.341-352.
- MARTİN, B.G. *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş*, çev. Fatih Tatlılıoğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 1988.
- ONGUNSU, A. Hamid, “Abdülhamid II”, *İslam Ansiklopedisi*, C.I, MEB, İstanbul 1940, s.76-80.

- ORHONLU, Cengiz, “Osmanlı-Bornu Münasebetlerine Ait Belgeler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 23, 1969, s.111-130.
- OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1986.
- ÖKE, Mim Kemal, *Saraydaki Casus Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991.
- ÖZBARAN, Salih, “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 31, 1977, s.65-146.
- ÖZCAN, Azmi, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1914*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1992.
- ÖZCAN, Azmi, “Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, C.I, Kayseri 2011, s.281-297.
- ÖZDEK, Refik, *Türklerin Altın Kitabı*, C.IV, Tercüman Yayınları, İstanbul 1994.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1984.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994.
- SHAW, Stanford J. ve SHAW, Ezel K. , *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1983.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 1994-2010.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi İktisadi Yapı”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.I, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.171-206.

- TAHSİN PAŞA, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.
- TANDOĞAN, Muhammed, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- TİFTİKÇİ, Osman, *İslamcılığın Doğuşu Osmanlı'dan Günümüze Gelişimi*, Akademi Yayınları, İstanbul 2011.
- TOKAY, Gül, "Ayestefanos'tan Berlin Antlaşması'na Doğu Sorunu", *Çağdaş Türk Diplomasisi:200 yıllık Süreç*, 15–17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK, Ankara 1999, s.190-197.
- TUNAYA, Tarık Zafer, "1876 Kanun-i Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.27-39.
- TUNCER, Hüner, *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000.
- TURAN, Namık Sinan, "Panislamizm Ekseninde II. Abdülhamid Diplomasisinin Uzakdoğu Asya Misyonu", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C.IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.57-91.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- UÇAR, Ahmet, *Sultan, Güç ve Hassasiyet*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012.
- UÇAR, Ahmet, *140 Yıllık Miras Güney Afrika'da Osmanlılar*, Tez Yayınları, İstanbul 2000.
- UÇAROL, Rifat, *Gazi Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1993.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, TTK Yayınları, Ankara 1988.

ZİA, Nasim, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi Ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1975.

ZİADEH, Nicola A. *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi Sesunilik*, çev. Kadir Özköse, Risale Yayınları, İstanbul 2006, s.20.

Handwritten text in Arabic script, likely a legal or administrative document. The text is arranged in several columns and includes various phrases and signatures. At the bottom right, there is a date stamp: "Y.E.E 121/24" and a handwritten note "(2 varak)".

Y.E.E.00121

Ek 10: Y.E.E. 121/24.

مکتوب عثمانیہ

مطبوعہ عثمانیہ

عقد

یا تری گذشتی ۱۲۷۱ مورخہ ۹ تا ۱۰ یولون سزنده در سعادتہ اخذ ایتمک
بالبابہ زیرہ خلاصہ ترجمہ کی تحریر مکتوبہ نشانیستہ۔

عبد اقلانک انکلیز تحریک اتری اولدینی ایوم تحققاتیستہ۔
انکلیزہ دولتی اور دیانک بروردی و فرانک مخالفی و صیدکن نفتری ناسیبہ
قطر نصیب ای اتفاقہ رولام ایہ میہ بکنی رکن ایدرک اتفاق عسکری بہر باہت
شروع ویرک اوزرہ دولت علیہ الہ بر مقاول عقدا یزک ایتمہ ایہرہ
موقوفہ اولہ مدیفندہ حکومت سنیہ بر مقاولہ مذکورہ بی امضای اجبارہ اجبولہ
اقلان ایقاعہ جالیستہ۔ معلوم اولدینی اوزرہ سلطنت علیہ الحمد خالہ
حضرتی ۱۵۱۷ سنہ بیلابی سزہ لغو اولناله خلافت اسلامیہ سندی بکیمیہ
اصیا و تحت ریاست ہما بولندہ بر اتخار اسلام تشکیل ایزوندہ بولمقدہ در
اتخار اسلام وقوعی مکہ مکملہ۔ خلافت سزہ کالجی عربانہ بالکلیہ سزہ
وسلانہ حضرت نبویہ منسوب بر زانہ عائد اولہ بیلابی بر سزہ قانارہ
وترکمانہ کنایری سنیہ دیانک اولانہ ذات حضرتہ یارشاہی ارعای مقصودہ
ایدیلم بیانی قبولہ ایہہ ماکدہ درل۔

Y.PRK.HR 14/65

Y.PRK.HR.00014.00065.001

Ek 12: Y.PRK.HR. 14/65.

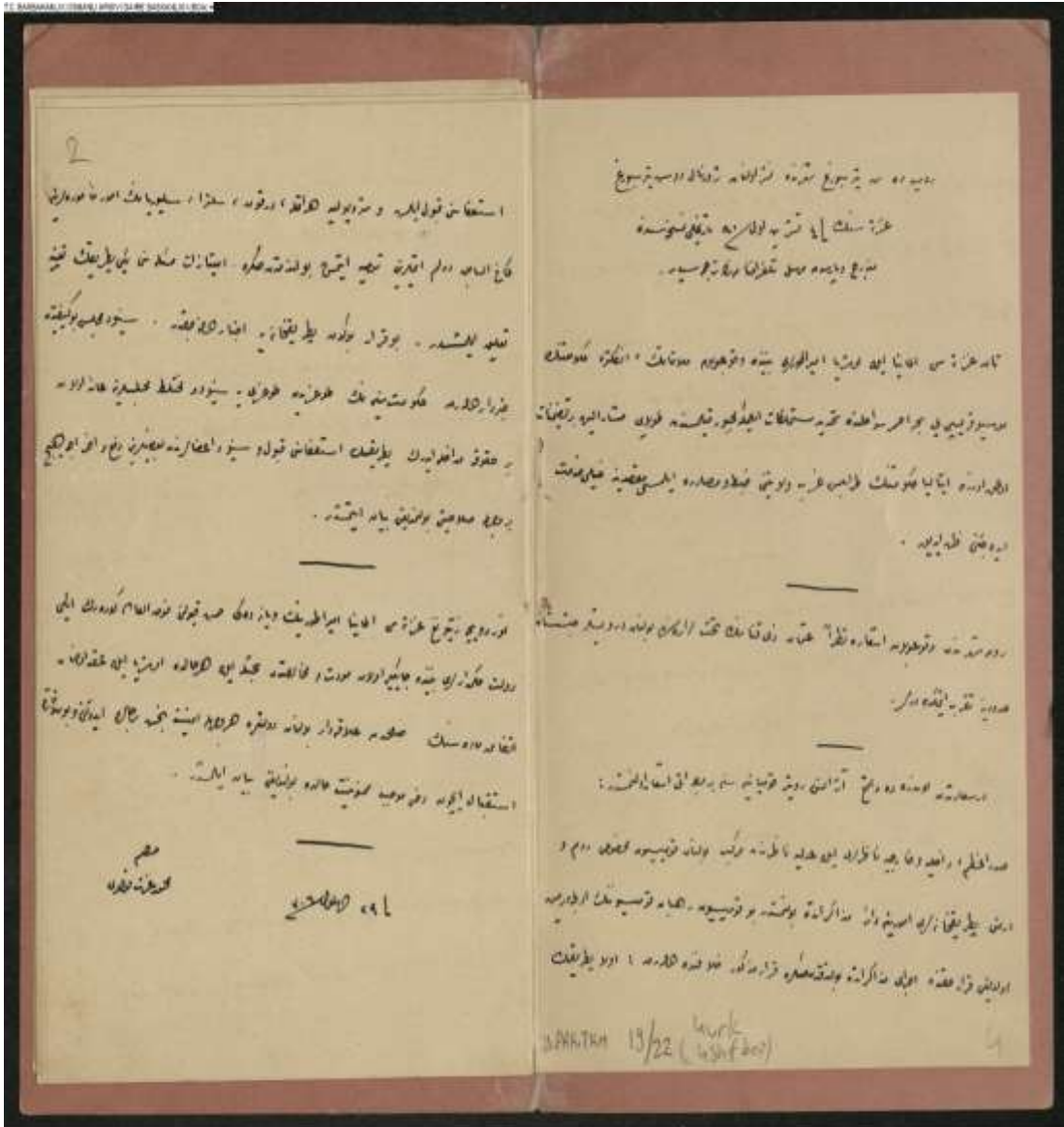

Y.PRK.TKM.0004.00065.001

Ek 13: Y.PRK.TKM. 4/65.

Handwritten text in Persian script, likely a historical document or letter. The text is dense and covers most of the page. There is a circular seal or stamp in the upper right corner. The document is numbered '4' at the top center and '2' at the bottom right. There is a date '13/64' and some other markings at the bottom left.

Ek 14: Y.PRK.AZJ. 13/64.

Y.PRK.TKM.00019.00022.001

Ek 15: Y.PRK.TKM. 19/22.

صدارة كوندراپونو تنگه صون

بلور كوندراپونو
باش كتابت داروسى

رسمه نوردوسى
۹۵۰۹

صوه نوردوسى
۹۵۱۰

بر حاضره ايجوه اداره عاقله سلطه سبه استعلا ايميلد اولارده برنجي اردو همايونو ضابطه ننده مقده
 بر ديا ايج زانه ايد علمای مجيده بر رزانه مركب بر هيت مشوره ترتيب و جراحه كلك سفارته بر
 سياست طريقه اداره نيرب ايدرك تقصير حال اولون بالاسنه شرفصا اولاه امر و ناله
 صفته ياد شهن فطوره عالينده اولون طرف سمن صاير هندنه بحره نفا جلد سب تبليغ اولون بو بوج
 نفا سنا ايلاده واقع اولاه عصبه و اشعا اوزرينه بواج ايجوه كنج سوشه نهران ايراقلا عه در قوت
 همايونق نيين و صديه قوتودرى قاتقم صهر بلك اغراس صوصله ايلاده سبه ملوكا شرفصا
 ايدرك نفا سنا ايلاه تبليغ ماده اولون دستور كه او طرف اهايس نه اهب مختلفه نسوب اولون
 علامده كوندريد چك ذالك امر انتخاب بر ياكشمو دفعى ملاحظه سمن علامده بر زانه اغراسه صرف
 نظر اونوب ياكشمو ايراقلا قاتقم صهر بلك بلكه و بلك بر بلك دها آتاب اغراس مجد ايلاده سبه
 ضابطه خلاصه بول اوليه اولون ۲۱ دى ۱۲۸۱ ۲۲ حوزده

Y.PRK. BŞK 31/49

Y.PRK.BŞK.00031.00049.001

Ek 16: Y.PRK.BŞK. 31/49.

حضرت صابر بنیامین

مکتوب کاتبی
عکاس
۷۶۸

معرضه هجره کتبه
امیر عزیزک برین هافک فاس امیری نصب واعلان اولدین و امیر هافک ولی نعمت بنقره پادشاهزادین حضرتینک هاید ملوک کتبه خاتمه
ارزوسه بولدین حواری غدر لطفنده نرشایدیکین شاعلی نوزده سفارت نیش و صحنه نازنده وارد اولدیه تفوا فام نیک نجرس ۱۰ دی ۱۰۰۰
تاریخی نیک هجره تقدیم قلمی و کیفیت جادیه سفارت نیش نده نده اعلام اولدیه ای حولی هافک فاس شهرت اعلی امارت حواری طبعه
اسیاسه سفارت نیش النور نیش واعلان اولدین تفوا فام لر تاید ایتمه ارج داخل مملکت الم و ساریط مخر بره نیک فضا نیش اعلی امارت نیش
اجای نیش اکلاید معیوب متوس بولدین قلمیه سفارت قاری ایزده جوانا اخذ اولدین ۱۹ دی ۱۰۰۰ تاریخ و سبه نوزدی تفوا فام نیک
نجرس ده لفا عهد نیش ایلجله ندر دوزن هفتده و اولدیه ۱۰۰۰

صا
نجرس

Y.A.HUS 577/460

2

۵۷

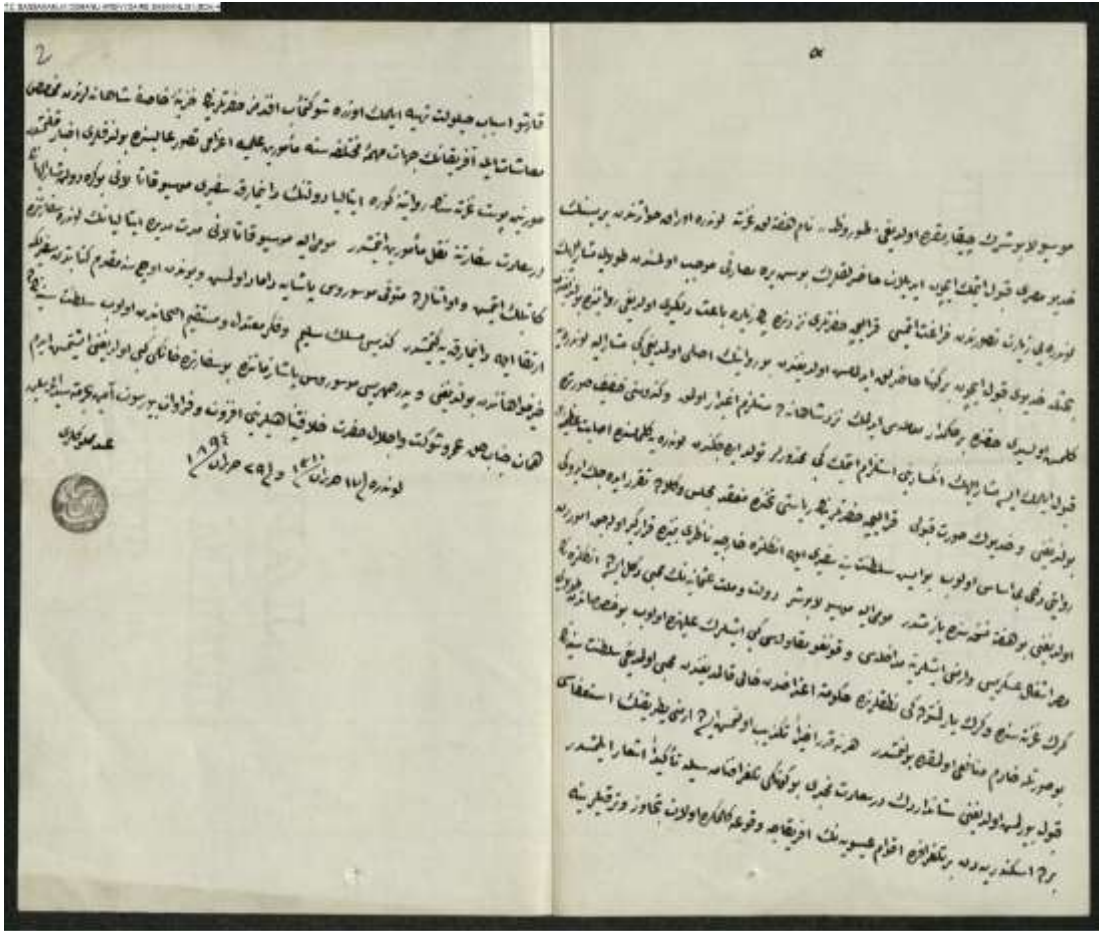
رضی مویشی پوست (غده) سنه ۲ ایلول ۱۰۷۰

اسلام تپلکسی اعوانه انگر بوز باسیرده رولوسه (ولند) قلم آناه
 آرزقا لا شمه و غده ساقلاره وانغ انگره لا تخ شویختن بولسا قلم
 و بالطبع سوزا البلق بولسا اسلام محافظه عسکری (سینوسی)
 صحبت بوقایسه سلطه نایع ابن برکت ایچو فعلاً غبته صریق ابرقده
 عرب ساعده بر قیام کرده طریقاً تمام طوغری مونس اولدی ایچو
 سیوسید عرب ایتن وانغ قلمردم شرد ساعندن وانغ قلمردم
 لقا بون نقیاسه شریکان ادا و انکار بی نسا اید بھندرد
 ارعا اید بھرم کم سیوسیدرد بر جود کسی آغده بول عسکرات
 توچی قزاقده و بولری اعتقاد ایتن ایچو انگر حکومت مجبوس
 مراجعت و کیردن عسکر اطمینان اوزره قید اید برور
 سیوسید حرکت و افکار بی نسا ایچو نقیب اینکار اصول نام
 معلومان آغده حکمه دکلر خابکر آتارده ام ایس اید بھم در سوزا
 برنده بوردن معلومات آتدی آلام سوزا کم
 سیوسی شیخی الهم نوسان جنوسه رضودا (موضع)
 بولوز وقتن در مانده شرای و وصلی آرزقا م عموی بر عشبان
 اجرا ارایسی ایچو نسا شکیبندی شردم تنظیم اید بورد

غشیا را ادا سنه ساعد زمانا فرانسه و با خود انگره لا و
 یا ایسلاخی زمانه محاربه اجرا اینکاره زمان اولدی سیوسید
 هدایه در اول -
 در سوزا مارالبابا افلاس بوردانی (بولسوسه) آتدی کم
 سوزا عاده اید -
 سیوسی صحبت هان اولدی تپلکسی نومه العالم بر صونرد
 اولدی لرسه صحبت بھمه اعتقاد اوردیا بولرسن شخص
 علم و معرفت ایتن ایچو اوردیا و باطناک فرانسه و انگره م
 اعدام اولدی لدر دلائل اید اوردیا کم در بھل سیوسید اگر با
 شمال و غده از بقاره منزله آمدند بوشوسه
 آکادمی سیوسید کم بولر عاری فارسی دکلر بالعکس بولرک
 هرکافه دکانه و بھارند اجرا اولمقد اولوب شدی صورت
 نظر اعتبار آلمسی ایچا اید -
 احوالک بر جود اوردیا ط تعرف ایتیم احوالک ساله اولدی
 سوزا دکلر فقط بر دکلر ایچا اید کم سیوسید اوردیا م
 معلوم اولیا به بر درجه م بقولید و طرز اربانت مقداری
 کتبه کم اید بورد

Y.PRK.TKM.00050.00029.001

Ek 18: Y.PRK.TKM. 50/29.

Y.PRK.EŞA.00019.00096.001

Ek 19: Y.PRK.EŞA. 19/96.

۵

بارس و سترادناه (پرتو داران) ترمزك (لایزال) مشعلی ، ناچیز
سوسه سده ۹ جریه ها زخمی

افزایشه اعلام

اقرا خود بود وارد اول در ترمز بود - لا و بود هم اظهار کرده -
زان توگشتن طنه ها و تپا هفت ابرازید اولد حیدر افزایشه
فرستاده اینم نقره دستورنگه اولد پوزار انظارك كاسه
هالچوقه ناسوا معلول بطرف صورت مطلقه كاسه انچه نام گلبرگ
ارویج اینه اولدگی سكره هفت ابرام جریه ها اینه
چو دنگ در رسد انكده سقره و قوجولود بعضان اولد بر
نموده زلفه بیرون بدیدیر اید
زان توگشتن طنه ها و تپا هفت افزایشه
بید الله بر لویه اینه ایندگی فرقه سود دارد اینه طنه
استد اولد بونیه هر بونیه نیکه طنه استون ترقیات
بر اولد اولد اولد نقره اولد لا و سترادناه اید سیکه با نقره

Y.PRK.TKM 44/18
44/18
(132000)

بر نقطه نظاره اولدده وارد اولد سلطان حیدر ترقیه کجریک
اینم
ایوم افزایشه سکون اقرانک سینه امین علی ایچیلیر
اهانت کسان بعلت اعلامک نسیج ایچین بیله مایلده عالیبر
اعلیه افزایشه تیرشدنجه اولد اولد سارده کجریک
ناسا بیات ساره بیونک دفع اولد اولد اولد اولد اولد
ذنه اولقتریه رهله کونکریه مودر کور
ایلم قوسانک اینه سبوزار کوزور اولدک دستور
رینه اچیا اینه اینه سبوزار کوزور اولدک دستور
نجا - رسا حه اولد کاسه حیدر اولد کجریک
نقده ریه ایدر اولد کجریک اولد کجریک
اینده اولد کجریک اولد کجریک
ایزه طشت ایله نقره اولد کجریک
نزلرینه کله نقره اولد کجریک

Y.PRK.TKM.00044.00018.001

Ek 20: Y.PRK.TKM. 44/18.

تصانيف
العثمانیة
1-28

ایدرود جبهه اسدیقه مقبره و خجرتها به کفنه ده بونج جبهه محمد روی
نام زاتک جوسه کهنه بهه مقبره حفه خدیجه بهه طواری نریطان و جوسه کهنه
عصه حبه عیاشی اشراج بولقن هادی نوزده سفارده سنده انه تقاضه فرطه
جبهه عیاشی خابرقه رجبیه تله بهه و تقاضه فرطه ایچ کله ایچ کله
صه اعظم
صه

Y.A.HUS 360/56

1

Y_A_HUS_00360.00056.001

Ek 21: Y.A.HUS. 360/56.

مضمون - سابق حضرت صدرائے عالیہ

معرضہ چاکر گیمہ لریہ -

اسیہ بروی جماعت اسلامیہ میں مقرا شدہ اولیہ نمونہ - درہ افغانی مناسبتیہ انگلیزیز ترقیہ الہندہ مقالات تخریر ایراک قاریت سنیہ فی الفتن
بالمنہجات ابراہیم ہدایتی ، حاج محمد بروی - نام ذات جیوس میامہ مانوس حضرت صدرائے عالیہ مصارف اولیہ روز فیروز و سیر سیر تبارق الہام
عروت و کت لہراویہ حضرت صدرائے عالیہ دعای مرقومہ اولیہ تکرار ابراہیم ترمید سادہ ابراہیم کتب تریکات عبودیت کا ارسلیہ بابیہ عمدہ عمدہ علیا خانہ ترقیہ
جہا الیقین ترمید نمونہ مصغری دولہو بابا حضرت زینہ افند اولیہ ، اللہ اعلم ناچھی دیہ دیہ روزہ فرورہ سکر مصلحت تخریر لہ تجزیہ لقا تقدیم مقصد
امروز ماہ حضرت شیخ ابوبکر - لہجہ اولیہ ۱۹۷۱

خا چاکری
میرزا

JAYANSON
STATIONERY

Y.A.HUS

360/56

2

